

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
академик Яҳё Фуломов номидаги
Археология институти

Насимхон Раҳмонов, Боқижон Матбобоев

ЎЗБЕКИСТОННИНГ КЎҲНА ТУРКИЙ-РУН ЁЗУВЛАРИ

Илмий-оммабоп нашр

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
2006

Мазкур китобчада Ўзбекистон ҳудудидан кейинги йилларда топилган қадимги туркий-рун ёзувлари таҳлил қилинади. Шунингдек, туркий-рун ёзувлари соҳасида жаҳон туркологиясида шу кунгача эришилган ютуқлар, муаммолар ҳам китобчадан ўрин олган. Туркий-рун ёзувларини ҳудудийлаштиришга оид янги қарашларга муаллифлар ўзларининг муносабатини билдирадилар, Ўзбекистоннинг кўҳна ёзувларини илмий жиҳатдан ўрганишга оид ўзларининг таклиф ва мулоҳазаларини баён қиладилар.

VII–VIII асрдаги Фарғонанинг этник таркиби ва бу ўлкадаги маданий-тарихий, ижтимоий-сиёсий жараёнга ҳам китобда алоҳида ўрин берилган.

Китобча олий ўқув юртлари ўқитувчиларига, талабаларга, илмий ходимларга, қадимги моддий ва маънавий маданият билан қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: академик Азизхон Қаюмов

Тақризчилар:

Қ. Содиқов, филология фанлари доктори, профессор,
А. Рафиев, филология фанлари номзоди, доцент

ISBN 978-9943-09-063-7

© Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси “Фан” нашриёти,
© Насимхон Раҳмонов, Боқижон Матбобоев,
2006 йил.

Сўзбоши ўрнида

Тилшуносларнинг тадқиқотларига кўра, бугунги кунда курраи заминимизда 6000дан ортиқ тил бор экан. Ёзув-чи? Ҳозирда ер юзи аҳолиси кенг истифода этаётган ёзувлар — лотин, кирилл, араб, хитой ёзувлари ҳамда баъзи халқларнинг ўзигина истифода этаётган ёзувлар (масалан, грузин, арман ва ҳ.) бор. Тарихда эса ёзувнинг тури жуда кўп — 400 дан ортиқ туридан истифода этилган эди. Шу курраи заминда яшаган, лекин унутилиб кетган халқлар тўғрисида фақат ёзув маълумот беради. Энг ишончли манба — ёзув. Масалан, дунёда милоддан олдинги тўртинчи минг йилликда яшаган шумер деган халқ ўтган. Уларнинг ватани — Месопотамия. Шумер давлатида маданият юксак ривож топган, давлат ҳам мустақкам эди. Шумер давлати ва бу давлатдаги юксак маданият борасида ҳам фақат улар яратиб қолдирган ёзув орқалигина хабардор бўламиз. Шумерлардан сопол тахтачаларга битилган бой кутубхона қолган.

Ҳозирги Туркия ва Суриянинг шимолида қадимда хет халқи яшаган. Улар икки ярим минг йил илгари тарих саҳнасида ғойиб бўлганлар. ўтган асрнинг бошларида — 1905 йили археологлар хет ёзувлари битилган сопол лавҳалар топдилар. Бўғозқоя ҳудудини қазиганларида, кутилмаганда Хет подшоларининг давлат архивини топдилар. Топилган лавҳаларнинг бир қисмигина аккад тилида экан, холос. Шунда экспедиция аъзолари Хет давлатининг пойтахти ерида турганини билиб қолдилар. қазилма вақтида Хет подшоси билан Миср фиръавни ўртасида тузилган “абдий тинчлик ва дўстлик ҳақида”ги ҳамда Фивадаги Амон қасрида Миср тилида ўйиб ёзилган битимнинг хет тилидаги варианты топилди. Фиръавн Рамсес II нинг Хет шоҳига ёзган бу мактуби жиддий воқеа эди.

Хет ёзувлари туфайли Шарқ тарихидаги кўп саҳифалар очилди. Хет ёзувлари икки хил белгилардан — миххат ва иероглифлардан иборат бўлиб чиқди. қадимги Шарқда миххат иероглифлардан кенгроқ тарқалган эди. ўрта аср Европасида лотин алифбоси қандай роль ўйнаган бўлса, миххатлар ҳам Шарқда шундай роль ўйнаган ва лотин алифбоси сингари кўплаб қадимий тилларни ёзишда фойдаланилган.

Хетт китоблари диний ақидалар, математика, ҳуқуқшунослик, тарих ва бошқа фан соҳаларига оид эди.

Хетт ёзувлари иероглиф ёзувдан фонетик ёзувга ўтиш босқичидаги ёзув бўлган эди. Матнлардаги баъзи сўзларнинг ҳам идеограмма шаклида, ҳам фонетик ёзувда берилгани буни тасдиқлайди. Умуман, Шарқда қадимда оссурий-бобил ва Миср маданиятидан кейин учинчи йирик маданиятни хетт халқи яратганини уларнинг ёзуви орқали биламиз.

Худди шумерларда бўлганидай, ўзбек халқининг, қолаверса, жамики туркий халқларнинг араб ёзувига қадар маънавий маданияти тўғрисида археологик ёдгорликлар қатори, ёзув маданияти ҳам тўлақонли маълумот беради. Бугунги кунда 25 дан ортиқ туркий халқлар мавжуд. Бу халқларнинг тили минг йиллардан буён яшаб келмоқда. Сўзлашувчилар сони жиҳатидан туркий тиллар дунёда бешинчи ўринни эгаллайди. Бу тилда туркий қавмлар асрлар давомида ўзларининг оғзаки ва ёзма адабиётини, тарихини яратганлар ва бугунги кунда ҳам яратмоқдалар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, кейинги йилларда туркий халқлар орасида катта мавқе эгаллаган ўзбек халқининг бой маданий мероси қатори, ёзув маданиятини ҳам ҳолис ўрганиш, баҳолаш имкониятлари пайдо бўлди. Зотан, қадимий ёзув маданияти — шу халқнинг келиб чиқишини ва дунё маданияти тарихида тутган ўрнини белгиловчи асосий омиллардан биридир (гарчи баъзи туркологлар туркий-рун ёзувининг этник жараёндаги ролини инкор қилсалар ҳам). Шу боис ўзбек халқининг энг қадимий маънавий маданиятига оид бўлган, Ўзбекистон тупроғидан археологик қазувлар пайтида кейинги йилларда топилган кўҳна туркий ёзувларни ўрганишга ҳаракат қилдик. Шу билан бирга, туркий-рун ёзувларига ёндош бўлган кўшни юртлардан топилган қадимий ёзувларга ҳам ўрни-ўрни билан қисқа тўхталиб ўтдик.

Марказий Осиё, Жанубий Сибирь, Қозоғистон, Шарқий Туркистон худудларидаги қадимги туркий давлатлар тўғрисида кўплаб умумий маълумотлар бор. Лекин бизнинг заминимизда яшаган қадимги туркий тилли элатлар тўғрисидаги маълумотлар етарли эмас. Айниқса, уларнинг яшаш тарзи, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик тўғрисида маълумотлар кам ёки бор маълумотлар ҳам бугунги тарихчи олимлар томонидан ё бошқа кўшни халқларга нисбат берилади ёки ўша халқларнинг таъсири деб қаралади. Шу сабабдан моддий маданият бойликларини топиш, ўрганиш ва адолатли ҳулосалар чиқара билиш муҳим аҳамият қасб этади.

Археологлар Марказий Осиёда қадимги туркий қавмларнинг моддий маданиятига оид бир неча гуруҳ топилмаларни аниқлаганлар. Бу топилмаларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга туркий қавмларда марҳумни дафн қилиш урф-одатлари билан боғлиқ топилмалар киради. Булар, асосан, қадимги мазорларни ўрганиш давомида аниқланади. Дарвоқе, қадимги ота-боболаримиз дафн этилганларида, марҳум билан бирга, у минган от (эгар-жабдуғи билан) қўшиб кўмилган. Бу одат Жанубий Сибирь, Олтойдан тортиб бугунги Ўзбекистонгача бўлган ҳудудларда давом этган. Жумладан, Жанубий Сибирдаги қадимги турк даврига оид қабрлардан марҳумлар билан бирга унинг оти, уй-рўзгор буюмлари, ҳатто озиқ—овқат қолдиқлари ҳам топилди. Бу одат излари Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси яқинида Дуршон мазорида, Далварзинтепа (Андижон), Арсиф (Фарғона) мазорларида ҳам учрайди. Бундан ташқари, қадимги туркларда марҳум билан боғлиқ бошқа урф-одатлар ҳам бор. Одатда, марҳумнинг жасади куйдирилган. Бу тўғрида қадимги Хитой ёзма манбалари маълумот беради. “...Белгиланган куни марҳум билан бирга унинг оти ва буюмларини куйдирадilar. Кейин кули йиғиб олиниб, йилнинг маълум бир вақтида қабрга қўядилар”¹. Марҳумни куйдириш одати қадимги Туронда ҳам бўлган эди. Жумладан, Наманган вилояти, Поп туманидаги Мунчоқтепа мазоридаги қабрлардан бирида марҳум куйдирилгани аниқланган. Яна шунга ўхшаш одат излари Фарғона шаҳри яқинидаги Сўфон кўҳна мазоридан аниқланган. Ҳар иккала қабр VII—VIII асрга оид. Манбаларнинг хабар беришича, марҳумларни “нариги дунё”га кузатишда айнан VII асрдаги туркий қавмлар ҳаётида кескин ўзгаришлар пайдо бўлади. 628 йили император Тайцзун туркларни ўз аждодларининг аъъаналарини бузганликда айблайди, яъни турклар бу даврда вафот этган марҳумларнинг жасадларини куйдирмасдан, тупроққа қўя бошлаган эдилар. Бу ҳолатлар шуни кўрсатадики, қадимги турклар эгаллаган бепоеън ҳудудда дафн одатлари ва бошқа урф-одатлар хилма-хил бўлган эди.

Қадимги туркларнинг маданий ҳаётига оид яна бир муҳим далил *балбаллар*дир. Кўпинча қадимги турклар ҳаётида муҳим ҳисобланган тош ҳайкаллар билан балбаллар бир нарса деб қаралади. Аслида бундай эмас. Машҳур турколог Л. Р. Кизласов тош ҳайкаллар билан балбаллар — бир-биридан фарқ қиладиган хотира ёдгорликлари эканини айтади. Ота-боболари вафот этганда, уларнинг қабрлари усти-

¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва-Ленинград. 1950, 230—бет

га марҳумларнинг қиёфаси тасвири туширилган тошни ўрнатганлар. Баъзан эса марҳум ҳаётлигида жанглarda қанча душман ўлдирган бўлса, шунча ёдгорлик тошлари ўрнатганлар. Ана шу тошлар *балбал* деб юритилган.

Тош ҳайкаллар Фарғона водийсининг Ўш ва Жалолобод вилоятларидан аниқланган: Гулчадан иккита, Талдиксуу ва қизил Жардан биттадан тош ҳайкаллар топилган. Бу тош ҳайкаллар Еттисув, Тянь-Шань ва Жанубий Сибирдаги ана шундай тош ҳайкаллардан фарқ қилмайди. Бу топилмалар Марказий Осиёда, хусусан, Фарғона водийсида қадимги туркларнинг истиқомат қилганини ва азалий анъаналарни сақлаб келганини тасдиқловчи ҳужжатлардир. Яна шунга ўхшаш далиллар бошқа жойлардаги деворий суратларда ҳам ўз аксини топган.

Қадимги турклар тарихи билан боғлиқ учинчи далил — туркий ёзувлардир. Таъбир жоиз бўлса, туркий ёзувлар — туркий халқларнинг этник тарихини ўрганишда бошқа омилларга қараганда муҳим манбадир. Қолаверса, ёзувнинг сисий мақсади ҳам борки, ёзув *биринчи навбатда* давлатнинг белгиси сифатида муҳим вазифа бажаради. Дунёдаги кўплаб қадимий давлатлар, айтайлик, Исроил, Хетт, Шумер каби давлатлар аввало ўзига хос ёзув маданияти туфайли тарих саҳнасига чиққан, айти пайтда мазкур халқларнинг номи яшаб келаётганига сабаблардан бири ҳам ёзувдир. *Иккинчидан*, ёзув маълум бир халқнинг ижодий қобилияти ва маданияти тарихини исботлашда, дунё халқлари орасида ўз ўрнига эга эканини кўрсатишда ҳам муҳим омилдир. Учунчидан, ёзув инсон фикрини абадийлаштиради.

Туркий-рун ёзувлари тарихига умумий назар

Ўрта Осиёдаги туркий-рун ёзувлари топилишининг ўзига хос тарихи бор. Бу ёзувлар Ўзбекистонда, гарчи ўтган асрнинг ўрталарида топилган бўлса ҳам, мазкур ёдгорликларни ўрганиш XIX асрнинг охирида Туркистонда бошланган эди. Ўша пайтда Туркистон ҳаваскор археологлар тўғараги ташкил бўлди. Авлиётадан топилган биринчи қадимги туркий ёзувдаги битигтош ана шу тўғарак аъзолари томонидан ўрганилди. Бу тўғаракнинг фаолияти анча самарали бўлганини қайд этиш даркор.

1925 йил 23 сентябрда “Правда Востока” газетасида “Эски ёдгорликлар бор эди” номли мақола эълон қилинди. Мақола муаллифи мазкур газетанинг таҳририяти эди. Бу мақолада Ўрта Осиё маданий ёдгорликларини сақлаш комитетининг экспедиция натижалари эълон қилинди. Мақолада архитектор М.М. Логинов ва профессор Денике Авлиётадан топилган ёдгорлик тўғрисида батафсил маълумот бердилар. Бу ёдгорлик аслида Авлиёта уезди бошлиғи В. А. Каллаур томонидан топилган эди. Ўзбекистон матбуотининг ўша даврда мазкур қадимий ёдгорликларга муурожаат этгани ва муносабат билдирганини муҳим воқеа деб баҳолаш лозим.

1932 йили Талас водийсининг Александр тоғ тизмалари ён бағридан — Аччиқтошдан бир тахтача топилди. Бу тахтачани М. Е. Массон топди. Тахтачанинг тўртала томонига ҳам ўткир асбоб билан ингичка қилиб ёзув битилган экан. Тахтача арча ёғочидан қилинган. Бу тахтачани М. Е. Массон Россия Давлат Эрмитажига топширди.

Тахтачадаги ёзувга алоҳида тўхталишимизга сабаб шуки, биринчидан, бу ёзув ўрта Осиёда ёғочга ёзилган ягона ёзув бўлса, иккинчидан, тахтачадаги баъзи белгиларнинг анъанавий белгилардан фарқ қилишидир. Тахтачадаги мазкур ёзувга дунё туркологларнинг кўпчилиги — С. Е. Малов, К. В. Тревер, А.Н. Бернштам, И. Кизласов, Ҳ. Ўркун эътибор қаратдилар. Бизнингча, мазкур ёзувнинг дешифровкаси ҳали охирига етган, деб бўлмайди.

30-йиллар туркий-рун ёзувлари соҳасида анча самарали натижалар қўлга киритилган давр бўлди. Ўш атрофларида Массон ва С. Е. Малов олиб борган археологик қазувлар кўпгина туркий-рун ёзувларини жамоатчиликка маълум қилди. Бу қазувлар натижаси сифатида С. Е. Малов ва М. Массонлар Тошкентда бир китобча ҳам нашр этдилар.

Урхун—енисей битигтошларини нашрга тайёрлаш ишлари XIX аср охирларида бошланганди. В. Томсон, В. Радловнинг бу соҳадаги хизматларини алоҳида таъкидлаш даркор. Умуман, XIX аср охирларида — Урхун битигтошлари илк бор дешифровка қилинаётганда, бу ёзувнинг ибтидоси тўғрисида жиддий мулоҳазалар илгари сурилдики, бугунгача XIX аср охиридаги даражада фикр билдира олганимиз йўқ. Француз олими О. Доннер урхун алифбоси билан бошқа алифболар ўртасидаги шаклий ўхшашликлар тўғрисида ўз қарашларини илгари суриб, юнон, Кичик Осиёдаги ёзувлар алифболари билан урхун алифбоси ўртасидаги ўхшашликларни аниқлашга ҳаракат қилган эди.² Томсон эса Доннернинг фикрига қуйидагича муносабат билдирган эди: “Унутмаслик керакки, ёзувларимизнинг даври билан ўша ёзувларнинг даври орасида минг ва ундан ортиқ йиллар бор. Бу тур ўхшашликларнинг одатда сомон олови сингари ялтироқ, аммо ўткинчи бўлишини ҳам қабул этмоқ керак. Бундай ишоратлар чинакам бошқа йўллар билан аниқлангандан кейин бошқа алифболар билан қилинадиган қиёслаш ёзувнинг илдизини топиш учун асос бўла олади. Бунинг устига, Енисей ёзувларини ҳозирча бир четга қўйиб, аввало фақат Урхун ёзувлари билан машғул бўлиш жуда тўғридир. Зеро, Енисей ёзувлари алоҳида қийинчиликлар пайдо қилмоқда ва кўп шубҳаларга сабаб бўлмоқдаки, бу ёзувга алоҳида тўхталганимизда ҳам асло ечилмаслигини эътироф этаман”.³ Бундан кўриниб турибдики, Томсон ўша даврдаёқ туркий-рун ёзувлари ўртасидаги фарқларга, хусусан, Енисей ва Урхун дарёлари бўйларидан топилган ёзувлар алифбосидаги фарқларга эътибор берган. Ҳозирги пайтда туркологияда туркий-рун ёзувларининг бир-бирига боғлиқ бўлмаган, мустақил ҳолда ривож топгани тўғрисидаги қарашларнинг замини аслида В. Томсоннинг назарияси асосида пайдо бўлди, десак хато бўлмайди. Ҳозирги пайтда келиб туркий-рун алифбосининг мустақил ривожлангани тўғрисидаги қарашлар манбашунослик олдида жиддий вазибаларни қўйди. Туркологияда ҳукмрон бўлиб келган туркий-рун ёзувларига ҳудудий ёндашув ўз ўрнини алифбо хусусиятларига таянган ҳолда тасниф қилиш ва туркий-рун ёзувларини шу тамойиллар асосида ўрганишга бўшатиб бермоқда.

В. Томсон ҳам, В. Радлов ҳам йирик урхун ёдномаларини, хусусан, Кул тигин, Билга хоқон, Тўнюқуқ битигтошларини нашрга

² O. Donner. Inskript. De l'Orkhon. S. XLIII.

³ Vilh. Thomsen. Orhon ve Yenisey yazitlarining cozumu ilk bildiri. Ceviren Vedat Koken, Ankara, 1993, s. 5

тайёрлаганларида, анча масъулият билан ёндашганлар. Уларнинг илмий фаолияти туркологиянинг фақат Россияда эмас, балки дунё миқёсида мустақкам фан сифатида қарор топишига замин яратди. Айниқса, туркологияда палеографиянинг тарих фанининг ёрдамчи фани сифатида шаклланишига урхун-енисей ёзувларининг генезиси тўғрисидаги қарашлари сабаб бўлди. Кейинчалик туркологиянинг ривожига С. Е. Маловнинг “Памятники древнетюркской письменности” (М.: –Л.: 1951), “Енисейская письменность тюрков” (М.: –Л.: 1952), “Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии” (М.: –Л.: 1959) китоблари катта ҳисса бўлиб қўшилганини алоҳида таъкидлаш даркор. С. Е. Малов бу китобларида фақат битигтошларнинг дешифровкаси ва тил хусусиятларига эътибор бериб қолмасдан, туркий-рун ёзувлари палеографиясига ҳам эътибор қаратди. Уларнинг нашрлари ҳанузгача ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Кейинги жиддий, сермеҳнат нашрлар орасида академик Алибек Рустамов ва академик Фанижон Абдураҳмоновлар нашрга тайёрлаган барча урхун ёдномаларини кўрсатиш мумкин. Улар 1982 йили “Қадимги туркий тил” дарслигида Култигин, Билга хоқон, Тўнюкуқ ёдгорликларини дунёдаги мавжуд нашрга қиёслаганлари ҳолда, анча сифатли ва саводли нашрни амалга оширган эдилар. “Нашрларни қиёслаш” деган ибора бир оз ғайритабиий туюлиши мумкин. Барча битигтошларнинг биттадан асл нусхаси бор, иккинчи нусхаси тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Ҳамма гап — мавжуд асл нусхани қандай ўқишда. Урхун-енисей араб ёзувиغا нисбатан мураккаб бўлгани учун матнларни дешифровка қилишда, яъни ўқишда ҳар хилликлар келиб чиқади. Шунинг учун йирик урхун битигтошларининг нашрларида ҳар хилликларни кузатиш мумкин. Битта мисол келтирамиз: Кул тигин катта битигтошида “*балыққа басықды*” деган жумла бор. Шу жумлани аксарият туркологлар ҳанузгача “шаҳарга бормади” деб табдил қиладилар. Турк олими Талъат Текин ушбу жумлани “балчиққа ботиб кетди”, деб изоҳлаган. Бизнингча, Текиннинг варианты тўғри.

Урхун-енисей ёзувида айниқса, сўз бошида ва ўртасида **а**, **я** унлиларининг ва юмшоқ **и** ҳамда қаттиқ **ы** унлиларининг асл ёзувда ифодаланмаслиги ҳам дешифровка қилишда ҳар хилликларни келтириб чиқаради.

Урхун-енисей ёзуви ёдгорликлари бўйича кейинги йилларда олиб борилаётган археологик ва филологик тадқиқотлар шу пайтгача яратилган умумтуркологик тадқиқотларга яқун ясаб, бу соҳанинг

келгусидаги режаларини белгилаб беради. Жумладан, ҳозирги пайтдаги машҳур туркологлардан Игорь Кизласовнинг бу соҳадаги кузатувлари ва фикрлари диққатга сазовор: “Эътироф этиш керакки, туркологлар 1952 йили С. Е. Малов бошлаган йўлга ҳали кирганларича йўқ. “Туркийларнинг енисей ёзма ёдгорликлари” (Енисейская письменность тюрков) номли умумлаштирилган ишида С. Е. Малов фақат ўрта аср Енисей давлатидаги матнларни тадқиқ қилишга эътибор қаратиб, ёзма ёдгорликларни гуруҳлашда палеографик ва тарихий–сиёсий ёндашувлар мақсадга мувофиқ эканлигини намоён қилди. Эндиликда туркологлар учун қадимги ёзма ёдгорликларни у ёки бу алифбо тизимида — енисей, урхун, талас ёки бошқа ёзув тизимида аниқ ҳудуд билан мос келадиган географик доирада ўрганиш фойдали бўлишига менинг ишончим комил”⁴.

Бундан маълум бўладики, Юқорида айтганимиздай, И. Кизласов туркий-рун ёзуви ёдгорликларини яхлит эмас, балки В. Томсон кўрсатгани сингари, ҳудудий жиҳатдан мустақил, бир-бирига боғламаган ҳолда ўрганишни таклиф қилади.

Унинг қарашлари шу пайтгача мавжуд бўлган анъанани “синдирди”, деб айтиш мумкин. Унинг далилларига асос икки ҳудуддаги — Европа ва Осиё ҳудудларидаги туркий-рун ёзма ёдгорликларидир. У Шарқий Европанинг Маяцк шаҳридан топилган туркий-рун ёзма ёдгорликларини ўрганиш орқали бир-биридан фарқ қиладиган иккита гуруҳдаги туркий-рун ёзувларини эътироф этади. Ҳар бир гуруҳ, унингча, бир неча қариндош алифбодан иборат. Биринчи гуруҳга — енисей, урхун ва талас ёзувлари киради. Иккинчи гуруҳга эса Дон, Кубан, Аччиқтош, Исфара, Жанубий Енисей ёзувлари киради. Иккала гуруҳдан ҳар бири турли шароитда шаклланган. Диққатга сазовор томони шундаки, ҳар иккала гуруҳнинг асоси ҳам турлича. Ҳар бир алифбо аввало, этник белги эмас, балки маданий–сиёсий жараённинг, давлатнинг белгиси сифатида юзага келган.⁵ Ёзма нутқ иқтисодга, сиёсатга, мафкурага хизмат қилиб келди, яъни давлат ҳаётининг эҳтиёжларини қондиришга ёрдам берди. Ҳатто турли этник гуруҳлардан ташкил топган давлатда ягона ёзув расмий эҳтиёжларни қондириш учун хизмат қилди. Шунинг учун ҳам уйғур хоқонлигида урхун ёзуви сақланиб қолди. Бу ёзувнинг сақланиб қолишига анъана сабаб бўлиб қолмади, балки мафкура

⁴ И. Л. Кизласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии. — М.: 1990, 5–бет.

⁵ И. Кизласов. Юқоридаги асар, 163–бет.

сабаб бўлди. Уйғур хоқонлигидаги зодагонлар ўзларини олдинги Шарқий турк хоқонлигининг шон-шухратига ворис деб билдилар. Бир сўз билан айтганда, урхун ёзуви Уйғур хоқонлигида ўз мафкуравий вазифасини бажарди. Бу ўринда ёзувнинг “мафкуравий вазифа” сига эътибор қаратиш лозим.

Бир давлат доирасида ёзувнинг бошқа турлари қўлланишини қандай изоҳлаш мумкин? Бизнингча, маиший ва диний эҳтиёжларни қондириш учун ёзувнинг бошқа турлари қўлланди. Шарқий Туркистон мисолида бу жараённи кузатиш мумкин. Эски уйғур, моний, сўғд ёзувлари аввало, диний эҳтиёжлар учун қўлланганини таъкидлашимиз даркор. Қадимги туркий тил эса сақланиб қолаверди.

И. Кизласов биринчи гуруҳдаги ёзувларнинг худудини аниқлаб, Осиё туркий-рун ёзувлари деб аташни таклиф қилади, чунки бу гуруҳдаги ёзув ёдгорликлари Осиё худудиди — Ленадан Еттисувгача тарқалди. Иккинчи гуруҳдаги ёзув ёдгорликлари Евроосиё туркий-рун ёзувлари деб аталади. Бу гуруҳга кирган ёзув ёдгорликлари Енисейдан Донгача бўлган худудда тарқалган. Бу гуруҳга кирган ёзувларнинг бирлигини кўрсатадиган далил шундан иборатки, ҳар иккаласи ҳам туркий тиллар оиласига киради.⁶

Туркий-рун ёзма ёдгорликларидаги ҳамма белгилар бир турдаги ёзувга хос бўлмай, балки кенг тарқалган бўлиши мумкин. Масалан, нарвонча шаклидаги белги Аччиқтошдан топилган ёзувларда ҳам, Минусинск музейида сақланадиган синчдаги ёзувда ҳам ишлатилган. Бу ёзув ёдгорликлари худудий жиҳатдан бошқа-бошқа жойлардан топилган бўлса ҳам, умумий белгилар туфайли, хусусан, зинапоя шаклидаги белги туфайли, бир гуруҳга — жанубий Енисей ёзувларига киритилади. Шуниси диққатга сазоворки, зинапоя белгиси Тўзбулоқ (Бухоро вилояти худуди, Қизилқум)дан топилган ёзувда ҳам бор. Аммо баъзи туркологлар Тўзбулоқ ёзувини бошқа алифбо тизимидан келиб чиққан, деб мулоҳаза юритадилар.⁷ Ана шу “нарвонча” белгилар бир пайтлар машҳур турколог С. П. Киселёвнинг эътиборини жалб қилган эди. “Бу белги—нарвончалар, — деб ёзган эди у, — яқин вақтларгача Осиё рун ёзувларида номаълум эди. Фақат бажноқ ва венгер ёзувида з товуши маъносида учраган. Энди эса бу белги бирдан Осиё рун ёзувларининг икки марказида — Енисейдаги синчда ва Таласдаги таёқчада (яъни Аччиқтошдаги таёқча — *муаллиф.*) учрайди”.⁸ Дарвоқе, бу ўринда “бажноқ ёзуви” деган термин учради.

⁶ И. Кизласов. Юқоридаги асар, 163—бет.

⁷ И. Кизласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии, 143—бет

⁸ С. В. Киселев. Древняя история Южной Сибири. МИА, 1949, т.9

Бажноқларнинг алоҳида ёзуви борлиги тўғрисидаги фикрни А. М. Шчербак айтган эди.

Албатта, И. Кизласов туркологияда, хусусан, тарихчи туркологларга янги фикрни ташламоқда. У келтирган жадвалга кўра, Исфара ёзуви бугунги Ўзбекистон ҳудудидан топилган туркий-рун ёзувлари учун асос бўлган экан. “Исфара ёзуви”ни туркий-рун ёзувлари қаторида қараб, таҳлил объекти сифатида жалб қилишимизга бугунги ҳудудий чегаралар асло ҳалақит бермайди. Дарвоқе, Исфара ҳам, хусусан, туркий-рун ёзувлари топилган жойлар Фарғона водийси номи билан юритилади.

Аммо “Исфара ёзуви” деган терминни туркологлар жуда кенг маънода қўлайдилар. Албатта, ёзувнинг палеографик белгиларини асос қилиб оладилар. Бу термин остида VI–VIII асрга оид Қалъаи Кофир ва Қалъаи Болодан (ҳар иккаласини Е. А. Давидович ва Б. А. Литвинский 1951 ва 1952 йиллари Исфара дарёсининг ўнг ва чап қирғоғидан топган), қизил Пиловдан (1951 йили Исфара дарёсининг қирғоғидаги қизил Пилов тоғ ён бағирларидан геологлар топган), Ошхонадан (1951 йили Ю. А. Заднепетровский Фарғона шаҳрининг жанубидаги Ошхона деган жойдан топган), ҳатто 1964 йили Қувадан археолог В. А. Булатова топган туркий-рун ёзувларини тушунадилар.

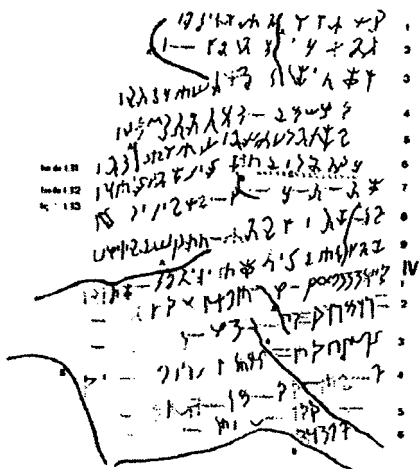
Яна шуниси қизиқки, Ўзбекистон ҳудудидан топилган бошқа туркий-рун ёзувларини “рун ёзувларига ўхшаш ёзув” (руноподобный надпись) деб юритадилар. Бу ёзувларнинг палеографик тавсифи мураккаб бўлгани учун шундай хулосага келганлар.⁹ Булар — Янгиобод қабристонидан топилган идишдаги ёзув, Шўробод, Шомирзатепа, Оқтепадан топилган ёзувлардир. Аммо шунини таъкидлаш керакки, палеографик тавсифга аниқлик киритиш учун бошқа ёзувларга, жумладан, бу ёзувларга ёндош бўлган Иссиқ ёзувига ёки Дашти Новур ёзувларига туркологлар киёсламайдилар ёки қиёсий ўрганишни таклиф қилмайдилар.

Бизнинг кузатишимизча, милоннинг I асрига оид Бойсун ёзувининг биринчи белгиси туркий-рун ёзуви қаторига киритилмаган “Исфара ёзуви”да, Тўзбулоқ ёзувида, Дашти Новур ёзувида ҳам бор. Қувадан 1964 йили топилган туркий-рун ёзувининг тўртинчи белгисида ҳам айнан шу белги бўлиб, К товушини ифодалайди.

Биз ёзувларнинг палеографик хусусиятларини аниқлаш учун қиёсий усул ҳам фойда бериши мумкин, деб бир мисол келтирдик, холос.

⁹ Тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: И. Кизласов. Рунические письменности Евразийских степей. М.: “Восточная литература”, 1994, 288–бет.

Исфара ёзувида 11 алифбо келтирилган. Демак, Евроосиё, Осиё туркий-рун ёзувларидаги бошқа аксарият белгилар “Исфара ёзувлари”га мансуб туркий-рун ёзувларига ҳам алоқадор. Кейинги топилган ёзув ёдгорликлари бунинг тасдиқлайди. И. Кизласов фақат 90-йилларгача топилган туркий-рун ёзуви ёдгорликларига таянган ҳолда ўз қарашларини илгари сурган. Ўтган асрнинг 80—90-йилларида Қува, Андижондан топилган туркий-рун ёзувлари келгусида туркологлар учун янги манбалар сифатида хизмат қилади, деб ўйлаймиз. Бунинг устига, 80-йилларнинг охирида Жанубий Ўзбекистондан топилган м. о. I асрга оид ёзув тўғрисида биз “Халқ сўзи”¹⁰ газетасида фикримизни билдириб, Бақтрия ҳудудидан топилган туркий-рун ёзувининг намунаси сифатида айтган эдик. Бу ёзувлар ҳам Ўзбекистондан топилган туркий-рун ёзувларининг асосларини, туркий-рун ёзувларининг қадимий ватани бугунги Ўзбекистон ҳудуди эканини тасдиқлайди. Бунинг устига, қўшни мамлакатлардан топилган “номаълум ёзувлар” ҳам туркий-рун ёзувларига қўшимча манбалар сифатида хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

1-расм

1954 йили Афғонистоннинг Сурх қатала деган жойидан алақандай белгилар туширилган илк ёдгорлик топилди (1-расм). Бу ёдгорлик “номаълум ёзув” деган терминнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Орадан кўп ўтмай, Халчаёндан ҳам шундай белгилар топилди. Бу ердан топилган полдаги ёзувлар тўғрисида биз ўз фикримизни билдириб, туркий-рун ёзувининг бир кўриниши бўлиши мумкин,¹¹ деган мулоҳазани билдирган эдик. Ўша пайтларда бу белгилар ёзувнинг алоҳида кўриниши деб эътироф этилмаган эди.

¹⁰ Э. Ртвеладзе, Н. Раҳмонов. “Номаълум ёзув” тақдири. — “Халқ сўзи” газ., 1993, 7 август.

¹¹ Н. Раҳмонов. Ёзув тарихи — халқнинг тарихи демак. — “Ўзб. овози”, 1999, 23 янв.

Фарангистонлик геолог А. Бутнер 1967 йили Дашти Новурдан қояга ўйилган катта ҳажмдаги битигни топгандан сўнг “номаълум ёзув”га қизиқиш бир қадар ортди. Дашти Новур Кобулдан 70 км. шимоли-ғарбда жойлашган.

Ёзувдан нусха кўчирилди ва Парижга профессор Э. Бенвенцетта жўнатилди. Профессор бу ёзув устида изланишлардан сўнг шундай хулосага келди: ёзув бохторий ва кхарошти ёзувида битилган, яъни икки тиллидир.

1969 йили Дашти Новурга таниқли фаранг олими профессор Ж. Фюсман ташриф буюрди. У ҳинд-европа тиллари борасида йирик мутахассис саналарди. Афсуски, Ж. Фюсман келганда, маҳаллий аҳолининг эътиборсизлиги натижасида битигтош анчагина зарарланган эди. Шунга қарамай, Ж. Фюсман ҳам аввалги олимлардан фарқли равишда кашфиёт яратди. Тошда уч тилнинг ёзуви бор, кхарошти ва бохторий ёзуви билан бир қаторда, янги бир ёзув ҳам битилган, аммо буниси номаълум, деган хулосага келди.

Ж. Фюсман номаълум ёзув устида изланишни тўхтатмади. Орадан беш йил ўтди. Энди Фюсман каттагина мақола эълон қилиб, ёзувни илмий, тарихий жиҳатдан талқин қилди. У мазкур “номаълум битиг”нинг ўнгдан чапга қараб ёзилганини ва силлабик (бўғинли) ёзувда битилганини, айрим белгилари кхарошти ёзувига яқинлигини аниқлади. “Тахминимча, битиг эроний тилига алоқадор, Жиҳоди вилоятининг қадимги аҳолиси камбожилар тилида ёзилган”, деган хулосага келди у. Ҳозирги эроний тилда сўзлашувчи ормурийлар камбожиларнинг авлоди ҳисобланади. Сурх қатала ва Халчаёндан топилган ёзувлар билан умумий ўхшашликка эга. Ж. Фюсман яна: “Эроний ёзув у ерга тасодифан бориб қолган бўлса керак”, деб тахмин қилди.

Дашти Новурдаги бохторий ёзувининг санаси аниқланди. Юнонча харфлар билан 279 йил санаси кўрсатилган экан.

Дашти Новур битигтоши кўпчилик олимларнинг диққатини жалб қилди. Санкт-Петербурглик В. А. Лившиц ҳам “номаълум ёзув”га ўз муносабатини билдириб, милoddан олдинги V-IV асрларга мансуб бўлган Иссиқ ёзувини ўзида гавдалантиради, деди. (Иссиқ ёзуви хусусида биз ҳам мазкур китобчада фикримизни билдириб, туркий-рун ёзуви намунаси сифатида ўзимизнинг дешифровкамизни ҳавола қилдик.) Иссиқ ёзувига кўпчиликнинг мурожаат этишига сабаб бор. Иссиқ ёзуви ҳозирча Ўрта Осиёдан топилган энг қадимий ёзув бўлиб, эроншунослар учун ҳам, туркологлар учун ҳам таянч манба бўлиб хизмат қилади. Иссиқ ёзувига монанд битиг 1978 йили Ой

Хонум (Афғонистон) шахрини қазишда ҳам топилган. Битиг кумушдан қилинган ясси буюмга ёзилган. Ёзувнинг санаси м.о. II аср деб белгиланди. В. А. Лившицнинг кўрсатишича, Иссиқ ёзувиغا ўхшаш ўша ёзув VII—VIII асрларга оид. Бундай алифбо билан битилган битиг кўҳна Марв (Туркменистон)дан ҳам топилган.

Кўринадики, “номаълум ёзув”нинг жуғрофий ўрни кенг. Шунга асосан айтиш мумкинки, Ж. Фюсманнинг камбожи тили деган қарашлари унчалик ишончли эмас. Иссиқ ёзувиغا монанд “номаълум ёзув” ёдгорликлари Ҳиндикушдан тортиб Еттисувгача, Тожикистондан тортиб Шарқий Туркистонгача тарқалган. Э. В. Ртвеладзенинг фикрича, мазкур “номаълум ёзув”нинг асосий ватани — Тохаристон. Давр жиҳатидан милоддан олдинги V-IV асрлардан милоднинг VII—VIII асрларини қамраб олади.

“Номаълум ёзув”нинг тақдири ҳар доим шундай бўлиб келган. Туркий-рун ёзувлари XVIII асрда илк бор топилган пайтда ана шундай мунозараларга сабаб бўлган эди.

Кейинроқ К. Папэн ва Э. Ртвеладзе бир-биридан беҳабар ҳолда “Мазкур номаълум ёзув юэчжи қабиласига мансуб” деган қарашни илгари сурдилар. Юэчжилар дастлаб Марказий Осиёда яшаганлар. Сўнг қариндошлари хунларнинг сиқуви остида дастлаб Еттисувга, кейин Бақтрияга келиб, милоддан олдинги II асрда бу давлатларни босиб олдилар. Чамаси, мазкур ёзувларнинг тарқалиш ҳудуди ва Иссиқ ёзуви билан уйғунлигини назарда тутсак, К. Папэн ва Э. Ртвеладзенинг қарашлари мантиқли ва асослидир.

Аmmo 60-йилларда Фарғона водийсидан топилган ёзувларнинг баъзилари хусусида ҳанузгача аниқ фикр айтилмади, бу ёзувлар кўп мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Баъзилар Фарғона водийсидан топилган ёзувларнинг айримларини туркий-рун ёзуви сифатида қарамайдилар. Жумладан, А.Н. Бернштам, И. Кизласов Қалъан Болодан топилган ёзувни туркий-рун ёзувлари қаторига киритмайдилар.

Албатта, биз уларнинг қарашларини рад қилиш фикридан узоқмиз. Келгусида бу соҳадаги ишлар, хусусан, мазкур ёзувларнинг палеографик хусусиятлари ўрганилади. Балки Дашти Новур ва Сурх қаталадаги ёзув ёдгорликларини, Бойсундан топилган тўртта белгидан иборат ёзувни ва бошқа қатор ёзувлар ҳам жалб қилинса, мақсадга мувофиқ бўлар. Янги ёзувлар топилиши ҳам шубҳасиз. Чамаси, хулоса чиқаришга ҳали вақт эрта.

Ўзбекистон ҳудудидан ҳозиргача 20 дан ортиқ туркий ёзувидаги ёдгорликлар топилган. Қуйида шу ёзувлардан баъзилари тўғрисида суҳбатлашамиз.

КУҲНА КУВА БИТИГЛАРИ

1998 йили гўзал Фарғона водийсининг Кува шаҳрида буюк ватандошимиз Аҳмад Фарғоний таваллудига 1200 тўлиши муносабати билан тантаналар бўлиб ўтди. Шу тантаналарга мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов ташриф буюрдилар ва у ерда археолог олимларимиз олиб бораётган ишлар билан батафсил танишдилар. Муҳтарам Президентимиз археологлар топган туркий-рун ёзувларига алоҳида диққат-эътибор қаратдилар, бу ёзувларни ўрганиш зарурлигини таъкидладилар.

Бинобарин, қадимги туркий-рун битигларини ўрганиш ва оммалаштириш археология билан чамбарчас боғлиқ. Шу пайтгача топилган аксарият битиглар археолог олимларимизнинг хизматларидир. Ўзбекистон тупроғида олиб борилаётган кенг қўламли археологик тадқиқотлар янги туркий-рун ёзувларининг илмий жамоатчиликка, кенг оммага маълум бўлишига хизмат қилмоқда. Айниқса, Кува бу жиҳатдан асосий марказ бўлиб хизмат қилмоқда. Илк Кува битиги ўттиз йиллар муқаддам топилган, лекин Ўзбекистонда туркологлар унчалик эътибор бермаган эдилар. Ниҳоят, орадан шунча вақт ўтгач, 1996 йили иккинчи битиг топилди (2-расм). Битиг хумнинг гардишига ёзилган. Битигни археолог Г.П.Иванов Қуванинг маркази Шахристондан топган. Битигдаги тўртта белги VII-VIII асрда ва ундан кейин Марказий Осиёда ва Шимолий Кавказда кенг истифода этилган туркий ёзув белгилари билан уйғун.

2-расм

Ёзув битилган хум парчаси тўлиқ эмас. Гардишнинг ўнг томонидаги остки қисмда илгаксимон белгининг мавжудлиги шундан далолат беради. Бу белги Л ундошининг қаттиқ вариантыни ва А унлисини ифодаловчи белгиларнинг остки қисмида ишлатилади.

Биринчи белги С ундошининг юмшоқ вариантыни ифодаловчи белгидир. Бу белги гапнинг ўчиб кетган қисмига алоқадор бўлиб, АС деб ўқилади.

Кейинги гап иккинчи белгидан бошланади. Бу белги туркий ёзувда НГ товуши ифодаси учун ишлатилган. Бу белги Енисей, Дунай, Шимолий Мўғулистон ёзуви ёдгорликларида ҳам НГ товуши ифодаси учун ишлатилган. Туркий ёзувнинг консонант ёзув (қисқа унлиларнинг ёзувда ифодаланмаслиги) ва туркий сўзлар НГ товуши билан бошланмаслигини назарда тутиб, бу белгини АНГ деб ўқиймиз. Айни пайтда бу белги ғарбий туркий-рун ёзувининг Шимолий Кавказ вариантыда Т товуши ифодаси учун ишлатилган-ку, деган фикрни айтувчилар ҳам бўлиши мумкин. Лекин бу ҳодиса VIII асрдан кейинги даврга алоқадор.

Қува туркий битигидаги иккинчи белгининг Таласдан топилган машхур таёқчага битилган ёзувда учраши ҳам ёзувнинг санаси ва бу белгининг ифодаси тўғрисидаги масалани бир оз ойдинлаштиради. Бу жиҳатдан ёзувдаги учинчи белгига ҳам бемалол таяниш мумкин. Бу белгининг диққатимизни алоҳида жалб қилишининг боиси шундаки, Иссиқ ёзувидан (милоддан олдинги V асрга оид бўлиб, кўшни Қозоғистоннинг Алмати шаҳридан қирқ километр жанубда Иссиқ шаҳарчаси ёнидан топилган туркий-рун ёзуви) бошлаб VIII-IX асргача қўлланган. Ҳатто Шимолий Кавказ ёзувида ҳам мазкур белги учрайди ва ҳаммасида Ш ундоши ифодаси учун ишлатилган. Бу белгини АШ деб ўқиймиз. Чунки сўз бошида қисқа А унлиси ёзувда ифодаланмайди.

АШ сўзи тушунарли, яъни озиқ маъносида. Лекин АНГ сўзи-чи? Бу сўз “Олтин ёруқ” достонида (X аср) учрайди ва “уй ҳайвони” маъносидадир. Маҳмуд Қошғарий ҳам “Девону лугатит-турк” асарида АНГ сўзига “қуш номи” деб изоҳ беради (1-жилд, 76-бет).

Тўртинчи белги эса қаттиқ Л товуши ифодаси учун ишлатилган. Охирги белги билан иккинчи белги бир – НГ товуши ифодаси учун ишлатилган. Туркий сўзлар Л товуши билан бошланмайди ва бундай ҳолатда сўз бошида А унлиси кўшиб ўқилади.

Хуллас, мазкур битигнинг транскрипцияси куйидагича: АНГ АШ АЛЫНГ—қуш (ёки ҳайвон) озиғи олинг.

Биз барча белгиларнинг товуш ифодасини шу тарзда аниқлашга ҳаракат қилдик. Бинобарин, туркий-рун ёзувининг тамойиллари ҳам шундай ўқишни тақозо этади. Хум, чамаси, ҳайвон ва қушларга дон сақлаш учун мўлжалланган бўлиб, одамлар озиғи сақланадиган хумдан фарқланган кўринади.

Иккинчи битиг (3-расм) ҳам Кувадан айнан шу объектдан топилган бўлиб, буниси ҳам хумнинг гардишига айланаси бўйлаб ёзилган. Ёзув анъанавий хусусиятга эга бўлиб, Марказий Осиёнинг барча ҳудудларида кенг истифода этилган туркий-рун ёзувини эслатади. Фақат битигнинг чап томонидаги охирги белгининг остки қисми бир оз зарарланган.

3-расм

Дастлабки паншахасимон белги барча туркий битигларда Ч товуши ифодаси учун ишлатилган ва мазкур белги АЧ (ОЧ) сўзини билдиради. АЧ (ОЧ) сўзи Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асарида қуйидагича изоҳланди: “ОЧ—(қаттиқ талаффуз қилинадиган алиф билан) машҳур бир шаҳар оти” (1 жилд, 71-бет). “Муъжам ул-булдон” асарида қайд этилишича, ОЧ – Андижон ва Самарқанд орасидаги Сайхун қиргоғида истиқомат қилувчи қарлуқлар шахридир (қадимги туркий тилда А товушининг О товушига, яъни АЧ сўзининг ОЧ га айланиши қонуний ҳолатдир. Масалан, баш- бош, таш-тош ва ҳ).

Иккинчи белги П ундошининг ифодасидир ва битигдаги иккинчи сўз шу ҳарф билан бошланади. Қадимги туркийда П товуши билан бошланадиган сўзлар йўқ. Шунинг учун бу сўз ҳам ёзувда ифода этилмаган қисқа А товуши билан бошланади. Шу тариқа иккинчи, учинчи ва тўртинчи белги АПАРЫ деб ўқилади. Бу сўз бирор жой номи бўлиши керак, деган фикрга келдик.

Бешинчи белги Енисей ёзуви ёдгорликларида А товуши ифодасидан ташқари, сўзлар ўртасида айригич вазифасини ҳам бажаради. Бу битигда ҳам мазкур белги айригичдир. Бу белги нима учун А товуши эмас, деган савол туғилиши мумкин. Сабаб шуки, кейинги белги Р товушининг қаттиқ вариантыдир. Ҳарфларнинг қаттиқ варианты олдидан чўзиқ А унлиси ишлатилмайди. Зотан, туркий ёзувнинг қоидаси шундайдир. Еттинчи белги Л товушининг

қаттиқ вариантини, саккизинчи белги **И** товушини ифода этади ва олдинги белги билан бирга **АРАЛЫ** сўзини ҳосил қилади. Чунки сўз бошида ҳарфнинг қаттиқ варианты ишлатилганда, кейингилари ҳам ҳарфнинг қаттиқ варианты бўлиши лозим. **АРАЛЫ** деб ўқишимизга сабаб ҳам қадимги туркийда **Р** товуши билан бошланадиган сўзнинг йўқлигидир. Шу сўз Ирқ битигида (VIII-IX аср) ҳам бор. Тоқуз аралы сигун кийикман – *(Мен) тўққиз оролидаги кийикман*. Тўққизинчи – тўғри чизиққа ўхшаш белги **АС** сўзидир. Бу сўзнинг қадимги туркийдаги маъноси кўп бўлиб, шу ўринда катта деган маънодадир. Охириги белгини биз қадимги туркий муҳитда кенг истифода этилган магик белги деб ҳисоблаймиз. Бинобарин, бундай белгилар кўплаб сақланиб қолган. Турк олими Хусайн Ўрқун қадимги туркий қавмлар тош ва қояларга ўйиб қолдирилган шу сингари белгиларни тўплаб “Эски турк язитлари” асарида келтирган.

Шундай қилиб, мазкур битигни биз **АЧ АПАРЫ АРАЛЫ АС** (*Очдаги Апары ороли катта*) деб ўқидик. Биз магик белги деб деб талқин қилаётган белги, эҳтимол, оролнинг шакли бўлиш ҳам мумкин. Балки битигда сўз юритилаётган **АРАЛЫ** (орол) Сирдарёнинг ороларидан бири бўлиши ҳам мумкин. Келгусида яна ҳам аниқроқ бир фикр айтилар.

Туркий ёзувнинг ватани бугунги Ўрта Осиёдир, деган фикрни барала айтишга далиллар етарлидир. Битигнинг биринчи намунасида Иссиқ ёзувидаги белгининг учраши бунинг бир исботидир.

ТУРКИЙ ҚАВМЛАР ТАМҒАЛАРИ

Ўспирин тахтачани олиб, баданларига ишқай бошлади. Атрофини тумонот одам ўраб олган. Тахтачага аллақандай шакллар туширилган эди. Бола тахтачани бутун баданига ишқаб чиққандан кейин, ўзини пахлавонлардай ҳис қилиб, мағрур қиёфада ўртадан чиқди. Кейин даврабоши тахтачани бошқа ўспиринга берди...

Бу маросим Австралияда истиқомат қилган аборигенларники ва бу одат бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Гап бу ўринда мазкур маросимда ёки унинг анъанавийлигида ҳам эмас, балки тахтачага туширилган шаклларда. У шакллар аборигенларнинг рамзлари ва тамғаларидир. Аборигенларнинг тасаввурига кўра, аجدодларнинг сеҳрли қудрати, тахтача баданга ишқалангандан кейин, ўспиринга ўтади ва бу маросимдан кейин у навқирон йигитлар қаторига киради. Авлодлар билан аجدодларни асрлар оша боғлаб турадиган аллақандай, сирли бир туйғу бор бу шаклларда.

759 йили туркий қавмлар хоқони Элетмиш билга вафот этди. ўша йили унинг шарафига битигтош ўрнатилди. Элетмиш билга хоқоннинг битигтошидаги қуйидаги сўзлари, худди аборигенлар ҳаётидаги сингари, туркий қавмларнинг бундан йигирма икки-йигирма уч аср олдинги ҳаётидаги тарихий воқеалардан дарак беради: **Бинг йыллык, туман кунлик битигимин, балгумин бунта йасы ташқа йаратдым, толқы ташқа тоқытдым** — Минг йиллик, туман кунлик ёзувимни, белгимни бу ерда ёзиб, тошга ўйдирдим. қалин тошга ёздирдим.¹² Элетмиш билга хоқон ёдгорлиги билан деярли бир даврда яратилган Моюн чур битигтошида ҳам қуйидаги тарихий маълумотга дуч келамиз: **Бинг йыллык, туман кунлик битигимин, балгумин анта йасы ташқа йаратытдым (Мч, 21)** — *Минг йиллик, туман кунлик ёзувимни, белгимни бу ерда ясси тошга ёздирдим.*

Бундай тарихий маълумотлар қадимги туркий ёдгорликларда кўп учрайди. Кўп учрайдиган далил эса ҳаётнинг ҳар томонига кириб борган бўлади. Келтирилган ҳар икки парчада ҳам туркий халқлар

¹² Бу ёдгорликни 1970 йили мўғул олими Н. Сэр—Оджав билан В.В. Волков археологик қазувлар пайтида топганлар. Бу ёдгорлик ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: С. Г. Кляшторный. Новые эпиграфические работы в Монголии (1969—1976гг.) — “История и культура Центральной Азии” тўплами, М.: Наука, 1983, 120—бет.

маънавий ҳаётида муҳим бўлган икки омил – туркий ёзув ва белги, яъни тамғанинг санаси, тарихи тўғрисида ҳам маълумот берилмоқда. Битигтош муаллифлари ёзув ва тамға тўғрисида сўз юритганларида, шубҳасиз, ўз давридаги ижтимоий-сиёсий жараёндан, маданий ҳаётдан, анъанавий удум ва урф-одатлардан яхши хабардор. Милоддан олдинги III-II асрда ҳам кенг истифода этилган туркий-рун ёзувининг ва уруғ-қабилаларнинг белгиси бўлган тамғалар ҳоқоннинг эътиборида. Бу маълумотлар биз юқорида айтган Жанубий Ўзбекистон ҳудудидан топилган милоддан олдинги асрларга оид туркий ёзувларга ҳам алоқадор. Хуллас, ҳар иккала битигтошдаги тарихий маълумотларнинг нақадар ҳақиқат эканлигини Ўзбекистон заминидан топилаётган далиллар тасдиқламоқда.

Дарвоқе, битигтош муаллифлари ёзув билан бирга тилга олган белгилар – тамғалар нима? Бу тамғалар нимадан далолат беради? Тамғаларнинг туркий халқлар ҳаётида қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлгани, ҳарбий, ижтимоий ҳаётда муҳим роль ўйнагани тўғрисида бир хулосага келиш мумкин. Бинобарин, туркий қавмлар ўзлари ўрнашган ҳудудга бўри калласининг тасвирини илиб қўйганлар. Бўри – туркий қавмларнинг нуфузли Ашин уруғининг тотеми. Айни пайтда бўри калласи тасвири тамға вазифасини ҳам бажариб, туркий қавмларнинг эътиқодига, туркий қавмлар ватанига ишора қилади.

Тамғаларнинг туркий қавмлар ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий моҳияти кенг миқёсли бўлгани Мирзо Улугбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарида яна бир бор таъкидланган. Ўғузхон вафотидан кейин тахтга ўтирган тўнғич ўғли Кунхон Ўғузхоннинг олти ўғлидан туғилган йигирма тўрт шаҳзода ўртасида ихтилоф пайдо бўлмаслиги учун қуйидаги қарорини эълон қилади: “Олтин, нозу неъматлар, қўй сурувларини уларга бахшида этаман. Ҳар бирига биттадан нишон, ном, лақаб ва тамға тайинлайман. Токи ҳар бири ўзига тегишли неъмату одамлардан огоҳ бўлсинлар, жанжаллашиб юрмасинлар. Улардан туғилган ҳар бир зот биз белгилаган русумга риоя қилгай” (54-бет). Тамға – бир уруғнинг одамани бошқа уруғнинг одамидан ажратиб туриш учун жорий қилингани бу парчада аён бўлиб турибди. Ўғузхон жорий қилган тамғага оид лавҳа “Ўғузнома” дostonида ҳам бор: “Мен сенларга бўлдим ҳоқон, олайлик ёю қалқон, тамға бизга бўлсин буйан,¹³ кўк бўри бўлсин уран,¹⁴ темир ёйлар билан бул ўрмонда, ов ерда юрсин қулан, яна талуй¹⁵, яна муран,¹⁶ кун туғ

¹³ буйан – мурувват, ҳиммат, яхшилик.

¹⁴ уран – парол.

¹⁵ талуй – денгиз.

¹⁶ муран – дарё.

бўлсин кўк куриқан¹⁷, деди”. Этногенетик жараёнларни таҳлил ва талқин этишда тамғалар ишончли далиллардан бири бўла олади, деб ўйлаймиз. Ўғуз уруғларидан йигирма иккитасининг тамғалари тўғрисида Маҳмуд Қошғарий “Девону луғатит-турк”(XI аср) асарида кўрсатиб ўтади. Рашидиддин Фазлуллоҳ Ҳамадоний ҳам “Жомеут-таворих” асарида (XIV асрнинг боши) йигирма тўрт ўғуз уруғининг ҳар бирига тегишли бўлган тамғаларни бирма-бир баён қилади. “Девону луғатит-турк” билан “Жомеъут-таворих”даги тамғалар деярли бир-бирига мос келади. Чунки Рашидиддин “Жомеъут-таворих”ни ёзишда бевосита “Девону луғатит-турк”дан фойдаланган.

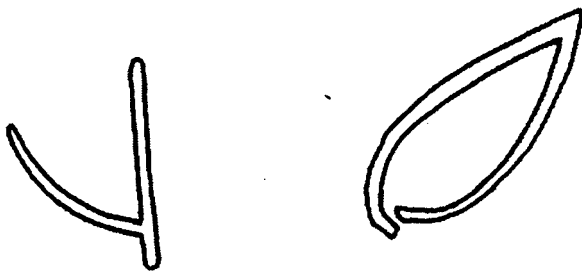
Туркий тамғаларнинг яна бир жиҳати – ёзув маданиятининг ривожиди муҳим вазифа бажарганидир. Ҳатто айрим халқларнинг, жумладан, хитой ва япон ёзувининг ибтидосида ҳам тамғалар асос бўлган экан. Бугунги кунда бу халқлар ёзувлари таркибидаги кўпчилик белгиларни тамғалар ташкил қилади. Тамғалар, шубҳасиз, фонетик ёзувдан олдинги жараёнлардир. Ёзувнинг пайдо бўлиши – шу заминдаги халқнинг тафаккури маҳсули. Қадимги туркий қавмларнинг ёзув маданияти тўғрисида сўз кетганда, гап, албатта, туркий ёзувнинг ибтидосига бориб тақалади. Туркий тамғалар, бир томондан, ёзувнинг шаклланишига хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, уруғларга мансубликни, уруғларнинг жуғрофий ўрнини кўрсатади.

Ота-боболаримиз табиат ҳодисаларида, фазовий жисмларда, ҳайвонот оламида, инсон масканларида, турли буюм ва қуролларда ёзув учун асос бўладиган белгиларни кўрганлар. Масалан, туркий ёзувда ўқ ҳарфи бор. Бу ҳарфни ифодаловчи белги ҳақиқатан камон ўқининг айнан ўзи. Шумер миҳхатларидаги ўқ сўзини ифодаловчи белги қадимги туркий ёзувдаги ўқ сўзини ифодаловчи белги билан айнан бир хил. Ёки АЙ (ой) ҳарфи ярим ойга монанд, яъни D шаклида. АТ (от) ҳарфи эса отнинг танасига ўхшайди. АРТ сўзи тоғ деган маънода бўлиб, икки томони тоғнинг чўққисига ўхшаш белги шу ном билан юритилади. Турк олими Ҳусайн Ўрқун 1936–38 йилларда нашр қилган “Eski turk yazitlari” китобида туркий-рун ёзувида учрайдиган тамғаларнинг бир нечаси тўғрисида сўз юритган. Туркий ёзувнинг пайдо бўлишида тамғаларнинг роли шуни кўрсатадики, бу жараён маҳаллий замин ҳаётига зич боғланганидан, тамғаларнинг ёзув шаклланиши жараёнидаги вазифасидан далолатдир. Шу боисдан туркий-рун ёзувининг пайдо бўлишидаги “оромийча-сўғдча” назарияни тамомила қайта кўриб чиқиш пайти етди. Бундан

¹⁷ куриқан– қароргоҳ;

юз йил олдин Вильгельм Томсон VIII асрдаги туркий ёзувга таянган ҳолда юқоридаги назарияни, яъни туркий ёзув оромий-суғд ёзувидан келиб чиққан деган қарашни илгари сурган эди. Томсоннинг шунчаки, ҳали бир-иккита далилдан бошқа бирор тайинли далил бўлмаган пайтда айтган фикри эроншуносларга жуда қўл келди. Бизнинг назаримизда, “оромийча-суғдча” назариянинг остида илмий ҳақиқатдан кўра, сиёсий оҳанглар бордай. Ёзув билан ёзув ижодкори — халқ ўртасига кескин айирма қўйиш, албатта, одамни ўз заминидан узиб олиб ташлаш билан баробар. Тамғалар, чамаси, вақт ўтиши билан шаклий ўзгаришларга учрагану лекин моҳиятини сақлаб қолган. Туркий ёзув пайдо бўлгунга қадар тамғалар турли кўринишда мавжуд эди. Мавжуд далилларга қараганда, тамғалар тошларга ёки сопол буюмларга ўйилган тасвирлардан иборат эмас, балки ўша буюмларнинг ўзидан иборат бўлган. Масалан, Марказий Осиёда кенг тарқалган тоғ эчкиси ва унинг тасвири ана шундай тамғалардан биттасидир.

Русиялик ва Овруполик айрим олимлар, тамғалар туркий қавмларнинг кўчиб юришидан далолат берадиган асосий ҳужжатдир, деган даъвои илгари сурмоқчи бўладилар. Лекин Ўзбекистоннинг ўтроқлашган шаҳарларидан топилаётган тамғалар ўша далилларни рад қилмоқда. Фикримизнинг тасдиғи учун яна Қува ёзувиغا мурожаат этамиз.

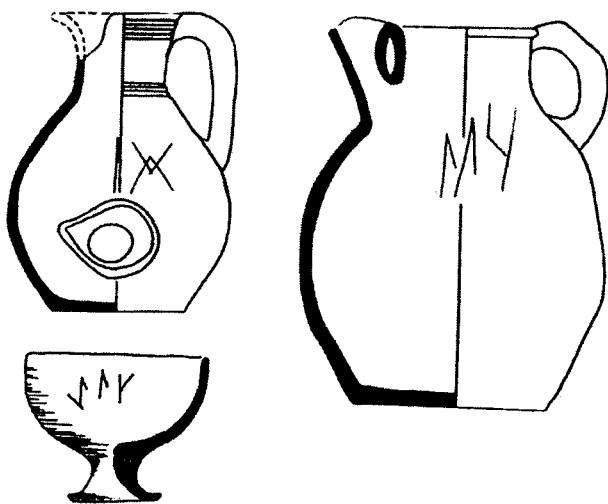

4-расм

1996-1998 йиллари Қувада олиб борилган археологик қазувлар пайтида туркий ёзувлар билан бир қаторда иккита белги туширилган хум гардиши ҳам топилди (4-расм). Биз бу белгиларни ўрганиб, туркий тамғаларнинг намунаси, деган хулосага келдик. Хум гардиши, шу объектни қазиган археолог олим Боқижон Матбобоевнинг айтишича, VII-VIII асрга оид. Бугунги кунда Қува шаҳри бундан

2300—2400 йил олдин ўтроқ аҳоли маскани бўлганини археологлар Т.Ширинов, Б.Матбобоев, Г.Ивановлар тасдиқламоқдалар. Тамғаларнинг кўчманчилик билан асло алоқадор эмаслиги шундан ҳам аёндыр.

Шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, Кувадан топилган мазкур иккита белгининг чап томондагиси тамға сифатида мамлакатимизнинг бошқа жойларидан ҳам топилган. Жумладан, Подоёнтоғ (Қашқадарё) ёдгорликлари орасида ҳам шу белги хумнинг қорнига туширилган (5-расм). Кейинги илгаксимон белги ҳам тамға бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас, аниқроғи шундай. Тўртсимон белги кейинчалик туркий ёзувда Р товушини, илгаксимон белги эса П товушини ифода этиши учун ишлатилган. Бу ёдгорлик милoddан олдинги III асрга оид экан. Археологларнинг берган маълумотларига кўра, ёдгорликлар шаҳарсозлик маданиятидан дарак беради.

5-расм

Энди туркий тамағалар ва туркий ёзувлар муносабати тўғрисида ибтидоий фикрлардан, ибтидоий фикрларни илмий ҳақиқат сифатида тақдим қилишдан воз кечиш керак. “Кўк турк алифбосининг белгилари бошлаб тамғалар шаклида бўлган (?). Ёзув тарихининг кейинги босқичида улар туркий тилнинг фонетик-фонологик тизими билан узвий ҳолда тараққий этиб(?), мустақил ҳарфлар даражасига эришган”. Туркий-рун ёзувларининг ҳаммаси тўғрисида эмас, балки баъзи белгилари тўғрисида шундай фикрни

илгари суриш мумкин. Қолаверса, бу янгилик ҳам эмас, юқорида Хусайн Ўрқун ҳам бунга баъзи намуналарни келтирганини айтдик. Аммо фонетик ёзувнинг шаклланишини асоссиз, далилсиз тамомила тамғаларга боғлаш бизнингча, мантиқсизликдир. Ажабо, В. Томсон, В. Радлов, И. Кизласов ва бошқа жаҳоншумул туркологларнинг туркий-рун ёзувларининг генезисига оид қарашлари қаерда қолди? Ёки қиёмига етмаган, далил-исботсиз бир гап билан мавжуд назарияларни тамомила ўзгартириб ташлаш мумкинмикан? Тамға тилнинг товуш тизими билан бирга тараққий этишини қандай тушунса бўлади? Балки тамғадан алифбо тараққий этади, деган фикр айтилмоқчимикан? Агар шундай фикр бўлса, жумлани илмий таҳрир қилиш керак бўлади.

Ўғузхоннинг ўғли Кунхон жорий қилган тамғалар, эҳтимол, “Девону луғатит-турк” ва “Жомеут-таворих”даги сингари кўринишда бўлгандир. Ҳар ҳолда, бу далиллар ва мулоҳазалар ҳам эътибордан четда қолмайди. Зотан, халқнинг ўтмишидаги кичик бир далил келажакда катта хулосалар учун асос яратади.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ТУРКИЙ ЁЗУВЛАРИ

Иккита йирик олим ўртасида суҳбат кетмоқда.

– Ҳамма одамлар қайсидир тилда гапирадилар, – деди биринчиси, – француз тилида гапирадиганлар — французлар, инглиз тилида гапирадиганлар — инглизлар, форс тилида сўзлашувчилар — форслар...

– Жуда яхши, – деди иккинчиси, – менинг онам олти ёшигача французча гапирган, русча гапиришни мактабга боргандан кейин ўрганган. У француз шоираси эмас, рус шоираси сифатида шуҳрат қозонди. Бундан чиқди, менинг онам олти ёшигача француз эдими?

– Бу индивидуал ҳодиса, – дея топқирлик қилди биринчиси.

– Майли, сиз айтганча бўлсин, – деди иккинчи олим, – ирландлар 200 йил давомида ўз тилини унутиб инглизча сўзлашдилар. Кейин исён кўтариб, жон олиб-жон бериб, инглизлар зулмидан озод бўлдилар. Агар тил бўйича ҳукм қилинса, 200 йил давомида ирландлар ҳақиқий инглизлар бўлган эдиларми?

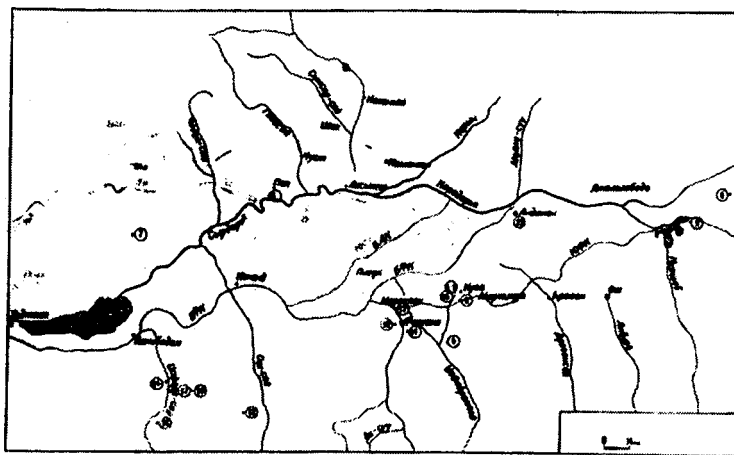
Бундай мубоҳасани ҳар доим кутиш мумкин ва бўлган ҳам. Шу мавзунини ўз ҳудудимизга кўчирсак-да, кейин асосий мақсадга ўтсак. Фарбий турк хоқонлиги даврида (551-745 йиллар) Марказий Осиёнинг ҳамма ҳудудидаги, жумладан Ўрта Осиёдаги қабилаларни бирлаштириб турувчи омил туркий тил бўлди. Шош ва Фарғона, Бухоро ва Сирдарё бўйлари, Еттисув ва Шарқий Туркистон, Кубан ва Дондаги қабилаларнинг барчаси, этник жиҳатидан қатъий назар, туркий тилда гаплашганлар. Тарихий маълумотлар шундан дарак беради. Зотан, топилаётган ва топилган туркий ёзувлар ҳам амалда шуни тасдиқлайди. Айниқса, Шош ва Фарғонада туркий қавмларнинг мавқеи баланд эди, айти пайтда бу қавм миқдор жиҳатдан ҳам бошқа ҳудудларга қараганда кўп эди.

Агар этник жараён тилга боғлиқ қилиб қўйилса, тил асосий омил, деб эътироф этилса, барибир, савол келиб чиқади: маънавий-маданий жараён бирон халқнинг ибтидосини белгиловчи омил бўлиб хизмат қиладими ёки йўқми? Бир халқни иккинчисидан ажратиб турадиган белги, хусусият борми? Инсониятнинг илк давридан бошлаб давом этиб келаётган бирорта соф халқ мавжудми? Тарихнинг илк давридан бошлаб халқлар чегаралари кўрсатилган харита борми? ва ҳ. Агар эътибор берсангиз, ҳаммаси бир-бирига боғлиқ, шу билан

бирга, бир сўз билан “йўқ” деб осонгина жавоб берадиган масалалар. Агар анъанавий, эски қарашлар, тасаввурларни асос қилиб олсак, “йўқ бундай бўлиши мумкин эмас”, деб осонгина қутилиш мумкин.

Бинобарин, муаммони тушуниб ҳал қилиш учун биргина материалнинг ўзи кифоя эмас. Бунинг учун муҳим қурол — услубиётдир. Услубиётни ишлаб чиқиш эса навбатдаги муҳим масалалардан бўлмоғи лозим.

Биз ўз олдимизга қўйган саволлар ҳали масалани тўлиқ қамраб ололмади. Тил аниқ кўриниб турган омил бўлгани учун биз гапни тилдан бошладик. Зотан, маънавий-маданий жараён халқнинг тарихан ривожини белгилашда муҳим вазифа бажаради. Шу билан бирга ҳамма масалалар бир-бирига боғлиқ ва бири иккинчисини тақозо этади. “Ҳар бир воқеа-ҳодиса бошқасининг фарзанди, биз ҳеч қачон бу қариндошликни унутмаслигимиз лозим”. Айни замонда жуғрофий муҳит, тарихий-ижтимоий муносабатларнинг вазифаси ҳам ундан кам эмас. Тил ва ёзув ҳам, юқорида айтганимиздек, халқнинг “фарзанди”, маълум жуғрофий муҳитда муҳим далил бўла олади. Тил ва ёзув шунчалик муҳим қуролки, ҳатто турли этник гуруҳларга мансуб аҳоли ягона давлат тизимига бирлашган ва ягона давлат ёзуви — туркий ёзувдан фойдаланган бўлса керак, деган фикрга олиб келади. Хусусан, Фарғона водийсидан топилган қатор туркий ёзувлар бу жиҳатдан диққатга сазовордир.

6-расм

Фарғона водийсидаги туркий ёзувлар тарқалган ҳудудларни олимлар 60-йилларда хариталаштирганлар (6-расм). Ўша пайтда

олимларнинг диққатини кўпроқ Исфарадан топилган ёзувлар жалб қилди. Бунинг боиси шу эдики, Исфара ёзувлари Ўрта Осиёнинг, қолаверса, Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги туркий ёзувларга қараганда қадимийдир, деган фикр бу ёзувларга эътибор қаратишга сабаб бўлди. 60-йилларда балки шундай хулосага келиш учун Исфара ёзувлари сабаб бўлгандир. Қолаверса, кейинги йилларда “Исфара ёзуви” термини остидаги бир қатор ёзувларнинг туркий-рун ёзувига мансуб ёки мансуб эмаслиги тўғрисидаги мунозараларни юқорида кўрсатиб ўтдик. 80-90-йиллардаги топилмалар эса шубҳасиз бу фикрлардан воз кечишга ундади. Исфара ёзувлари VI-VIII асрларга мансуб. Лумбитепа ёзуви (Марҳамат райони) ҳам Исфара ёзувидан айрим палеографик жиҳатлари билан фарқ қиладики, бу фарқ Лумбитепа ёзувининг сана жиҳатдан Исфара ёзувидан кам эмаслигини кўрсатади. Бундан ташқари, Қулжуктов тоғи ёнбағридан топилган ёзувнинг санаси ҳали аниқланмаган. Бизнинг назаримизда, бу ёзув VI-VIII асрдаги туркий ёзувлардан қадимийроққа ўхшайди. Баъзи белгилар шундан далолат беради. С.Г.Кляшторний енисей ёзувлари тамойилларига биноан ўқиб, кўп чалкашликларга йўл қўйган, ҳатто айрим белгиларни тахминий равишда, енисей ёзувларидаги белгилар билан бир бўлса керак, деб талқин қилган. Қулжуктов ёзуви палеографияси Ўзбекистоннинг бошқа туркий-рун ёзувларидан ҳам, енисей ёзувларидан ҳам фарқ қилади. Чамаси, бу ёзувдаги баъзи белгилар (жумладан, ҳозирги О унлисининг кўндаланг белгиси) бўғинли ёзув хусусиятларини гавдалантиради.

Туркологлар, Исфара атрофларидан – Қалъаи Болодан, Қалъаи Кофир ва қизил Пиловдан, Шўрабашотдан топилган туркий ёзувлар махсус алифбода битилган бўлиб, Енисей алифбосидан фарқ қилади, деган хулосага келиш учун асос бўлган эди. Қулжуктов ёзуви бу фикр-қарашларнинг нақадар ҳақ эканини кўрсатмоқда. Ўзбекистондаги туркий ёзувларнинг ибтидосини ғарбий турк хоқонлигининг ташкил топиши билан эмас, ундан олдинроқдан қидириш керакмикан, деган фикримиз тобора ўз исботини топмоқда. Ҳозир бир далилни ва тарихдан бир лавҳани келтирсак, балки кўпчилик бизнинг фикримизга қўшилар.

Туркий ёзувлар харитасида Фарғона водийсининг ғарб, шимоли-ғарб ва шарқ томони алоҳида ажралиб туради. Айниқса, шимоли-ғарб томонидаги Фарҳод ГЭСи қурилиши пайтида 1947 йили Қорамозордан топилган туркий ёзув Исфара ёзувларидан ҳам қадимийроқ – V-VII асрнинг биринчи ярмига оид бўлиб чиқди. Ёзув топилган пайтда К.Тревер мулоҳаза билдириб, Кушон ёзуви бўлса керак, деб айтган эди. Лекин орадан кўп ўтмай, К.Тревер

фикридан қайтди. Нима учун? Сабаби битта – Кушон давлатининг ёзув ва тил маданияти тўғрисида эроншунослар қатъий фикрларини айтиб қўйган эдилар. Чунки тил ва ёзув этник жараёни аниқлаштирувчи муҳим омили эканини ҳар қандай олим яхши билади.

Эроншунослар ўз қарашларини ва Кушон давлати, унинг этник тарихи, маданияти тўғрисида ўз ғояларини янада мустақкамлаш учун 1968 йили Душанбе шаҳрида “Кушон даврида Марказий Осиё” мавзuidaги халқаро симпозиум ўтказдилар. Айниқса, Кушон давлатидаги тил ва ёзув масаласи симпозиумда бош ўрин тутди. Жумладан, В.А.Лившиц Сурх-қатала (Афғонистон) дан топилган ёзувга асосланган ҳолда, Кушон давлатининг тили — бохторий тили, Сурх-қаталадан топилган ёзув эса Кушон давлатининг ёзувидир, деган қатъий фикрни айтди. Албатта, В.Лившиц милодий IV асрдаги далилларга ва жуғрофий чегараларга асосланган ҳолда шундай ҳукм чиқарган. Сурх-қатала ёзуви IV асрга мансуб. Шу анжуманда ҳиндистонлик олим Б.Пури Кушон давлатининг этник таркиби тўғрисида маъруза қилди ва кушонларнинг этногенези тўғрисида далиллар келтириб: “Кушонлар бохторийлар билан ёнма-ён яшаган қадимги сак уруғларидан эди”, деган ғояни илгари сурди.¹⁸

• Б.Пурининг гапларида жон борга ўхшайди. Кушонлар даврида Туронзаминнинг хусусан, бугунги Ўзбекистоннинг этник таркиби бошқа ҳудудларнинг этник таркиби ўзгаришларига ҳам сабаб бўлди. Б. Пурининг қарашлари юнон тарихчиларининг, хусусан, Геродотнинг қарашлари билан мос келади. Азалдан Ўзбекистон ва Қозоғистон тупроғида яшаган сакларнинг кўпчилиги ўз юртиларидан кўчиб бориб, Эроннинг шарқий вилоятларидан бирига жойлашдилар. (Эътибор беринг: саклар Ўзбекистон ва Қозоғистондан кўчиб бориб Эронга ўрнашди). Бу ҳақда қуйироқда ҳам тўхталамиз.

Биз асосий мавзудан бир оз узоқлашиб, тарих қаърига саёҳат қилдик. Мана энди асосий мақсадга кўчамиз: Дастлаб Кушон даврига оид, деб ҳукм чиқарилган Бекободдан топилган ёзувнинг жуғрофий ўринини аниқладик. Қадимги Хитой йилномалари жуғрофий ўрин тўғрисидаги фикрларимизни яна бир бор тасдиқлайди: милоддан олдинги I асрдаги “Хан шу” номли Хитой йилномасидаги маълумотларга қараганда, Кушон давлатига асос бўлган илк ер эгаликлари ҳозирги Хўжанд билан Бекобод ўртасида жойлашган экан.¹⁹

Кушоннинг кейинги даврдаги жуғрофий чегаралари ва

¹⁸ В. Puri. The nationality of the khyshans. - “Центральная Азия в Кушанскую эпоху” тўплами, М.:Наука, 1974, 185- бет

¹⁹ Л. А. Боровкова. Запад Центральной Азии во II в. До н.э. — VII в.н.э. М.: Наука, 1989, 60–бет

тараққиёти кўпчиликка маълум. Бекободдан топилган туркий ёзув ҳам, Исфара атрофларидан топилган туркий ёзувлар ҳам Кушон давлатидаги ёзув анъанасининг давоми эмасмикан, деган мулоҳаза пайдо бўлади. Бундай мулоҳаза юришимизга сабаб — Ўрта Осиё ёзувларининг, хусусан Исфара, Лумбитепа, Қулжуктов ёзувларининг манбаи ва маншай шу заминнинг ўзида бўлиб, Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги туркий ёзувлардан кескин фарқ қилади. Бу фарқлар тўғрисида туркологларнинг кўпчилиги — Томсондан бошлаб бизгача ўз мулоҳазаларини билдирыпти. Биз Кушон даврида VI-VIII асрдаги туркий ёзувлардан истифода этилган деган фикрдан тамомила узоқмиз. Фарғона водийсининг барча ҳудудларидан топилган туркий ёзувлар хумга битилган.

Гап туркий ёзув тўғрисида кетганда, албатта шакллантиришга имкон яратган, ёзувни юзага келтирган давлат ва давлатчиликнинг мавқеини ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Эҳтимол, Фарғона водийси туркий ёзувлари турли қавмларнинг сиёсий жиҳатдан бирлашуви учун ҳам хизмат қилгандир.

ЯНА БИР КУВА БИТИГИ

Хун сулоласи ҳукмдори У-дининг саройи. Оқшом тушиб қолган. У-дининг хаёли юртнинг шимоли-шарқ чегараларини мустаҳкамлаш билан банд. Неча йилдирки, чегара нотинч...

У-дининг хаёлини вазир бўлди. У айбдор боладай томоқ қилиб олди-да, сўз бошлади:

—Император ҳазратлари! Чжон Цян қайтиб келибди. Ҳузурингизга кирмоқ ниятида.

Вазир гапини тугатмасданоқ У-ди амр берди:

—Айт, кирсин!

У-дининг хаёлида бундан ўн уч йил олдинги воқеалар жонланди. У-ди: “ғарбий мамлакатлар бой, “ғаройиб нарсалар ўлкаси” деган таърифни эшитган, шу боисдан Чжонни сайёх сифатида ўша юртларга айғоқчи қилиб жўнатган эди.

Ўша ондаёқ Чжон кириб келди. Эғнида ғарбий юртликлар киядиган либослар, юзларида ўша юртнинг излари қолган, офтобда қорайибди.

—Қани сўйла, Чжон!—деди У-ди. —Қандай юрт экан ўша ғарбдаги ўлкалар?

Чжон Цян сўз бошлади:

—Сайр ҳам сайр, саргардонлик ҳам сайр деганларидай, бошимдан не ўтган бўлса, ўзимга аён. Кўп юртларни кездим. Менга энг ёққан юрт Даван бўлди. “ғаройиботлар ўлкаси” деб сизга таъриф қилганларича бор экан. Кўп ажойиб, хушхаво юрт экан. Одамлари бағри кенг, меҳмонни ғоят улуғлашади. Самимий, ростгўй, мунофиқлик ва ёлғон — энг ёмон кўргани. Шоли, буғдой экади, ерга ишлов беришда моҳир, ўтроқ ҳаёт кечиради. Мусалласлари билан машхур. Айтишларича, улардаги самовий отлар бирон бошқа юртда йўқ экан. Етмишга катта-кичик шаҳарлари бор. Аҳолиси бир неча юз минг кишидан иборат. Эркагу аёли от устида жанг қилишга моҳир. Ўқ-ёй ва найза билан жанг қиладилар. Даваннинг шимолида қангли, ғарбида Катта Юэчжи, Катта Юэчжининг ғарбида Анши, Даваннинг жануби ғарбида Дахлар юрти бор. Одамлари Тангрига сифинишади...

Чжон ҳикоясини давом эттирар экан, императорнинг кўз олдидан самовий отлар кетмай қолди.

Бу воқеа милоддан олдин II асрда яшаган Хитой сайёҳи Чжон Цяннинг хотирларидан. Бу хотира “Ши цзи” номли Хан сулоласи давридаги йилномада ёзиб қолдирилган. “Ши цзи” йилномасининг муаллифи — машҳур Хитой тарихчиси Симо Цяндр. Воқеа бугунги кунда ҳам анча машҳур, баъзи бошқа йилномалардан, тарихий асарлардан ўрин олган. Даван — бугунги Ўзбекистон ҳудудидаги давлат бўлиб, ҳозирги Фарғона, пойтахти Эрши (Қўқон)дир. Чжоннинг маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўрта Осиё ҳудудидаги бошқа давлатлар Даван давлатига нисбатан белгиланган. Мана шу ҳолатнинг ўзиёқ Даван давлатининг иқтисодий, ҳарбий ва ижтимоий-сиёсий мавқеини белгилайди. У—дининг ҳукмронлиги милоддан олдинги 140—87 йилларда тўғри келади. У—ди Чжон Цянни аслида хун давлатига айғоқчи қилиб жўнатди. У хун давлатининг заиф томонларини билиб келгандан кейин, У—ди ашаддий, айти пайтда кучли душмани бўлган хунларга зарба бермоқчи бўлди. Аммо Чжон Цян асирга тушиб қолиб, Ўрта Осиё мамлакатларини узоқ кезди ва охири бир неча йиллардан кейингина Хитойга — Хан сулоласи саройига қайтиб борди. Бу воқеалар милоддан олдинги II асрда яратилган “Ши цзи” йилномада ёзиб қолдирилган. Чжон Цяннинг саёҳати ва Ўрта Осиё давлатлари тўғрисидаги маълумотлари мазкур йилноманинг “Даван ҳақида қисса” деб номланган 123—бобида баён қилинган. Мазкур тарихий манбалардаги маълумотлар, қолаверса, бошқа тарихий манбалардаги маълумотларнинг ишончлигига шубҳа қилмасак бўлади.

Тарихий манбаларни қўллаб-қувватлайдиган асосий далил ёзувдир. ўтроқ ҳаёт кечирадиган, ҳар жиҳатдан қудратли давлатда ёзув маданияти шаклланмаслиги мумкин эмасди. Шу ўринда яна бир далилни келтиришни мақсадга мувофиқ деб билардим.

Чжон Цян Хан императорига кўрган-кечирганларини баён қилар экан, “Давандан бошлаб ғарбда Аншигача турли тилларда гапиришади, лекин расм-одатларида ўхшашликлар бор, гаплашганларида бир-бирларини тушунадилар” дейди. (қаранг: Н. Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, 1950, М., II жилд, 161-бет) Даваннинг ғарб томони — Самарқанду Бухорогача бўлган жойлар. “Бир-бирини тушунадиган” тил қадимги туркий тилнинг лаҳжаларидир. Бу қатъий фикрни биз ўйлаб чиқарганимиз йўқ, балки Н.Я.Бичуриннинг китоби изоҳларини тузган А.Н.Бернштам билан С.П.Толстовлар айтган.

Ёзув тарихи манбаларни қувватлайди ёки тарихий манбаларнинг

мазкур белги билан бир деб қарайди²⁰. Шундай эса-да, барча туркий битигларни таҳлил қилиш жараёнида юзага келган хулосалар асосида иш кўриладиган бўлса, бу белги тўғрисида аниқроқ бир фикрни айтиш мумкин. Енисей, Талас туркий битигларида белгиларни тескари ёзиш ҳолатларига дуч келамиз. Нафақат белгилар, ҳатто сатрлар тескари ёзилган ҳолатлар ҳам учрайдики, бу ҳолат қадимги туркий битиглар учун одатдаги ҳолдир, айтиш пайтда ёзув хусусиятлари ҳамда битиг ижодкорларининг имкониятлари билан ҳам боғлиқ. Ёзув хусусиятларига биноан, мазкур тўртинчи белгини, бешинчи белги каби **К** товуши деб ўқидик.

Шу битигнинг диққатга сазовор яна бир жиҳати — сўз ўртасида айиргич вазифасида битта нуқтанинг ишлатилганидир. Битта нуқта айиргич вазифасида асли оромий ёзувнинг илк даврида — милoddан олдинги VIII-VII асрларда бор эди. Бошқа барча туркий битигларда битта нуқта айиргич вазифасида жуда кам учрайдиган ҳолатдир. Эҳтимол, бу битигнинг муаллифи туркий ёзувнинг қадимий намуналаридан ҳам хабардор бўлгандир.

Битигнинг бошланиши ўчиб, кетган бўлса ҳам, дастлабки икки белгига асосланган ҳолда тиклаш мумкин. Битиг **бодун** сўзи билан бошланади, деб айтиш мақсадга мувофиқдир. Зотан, дастлабки икки белги **бодун** сўзининг охириги иккита белгисидир. қадимги туркий битиглар устида узоқ йиллар олиб борган кузатишларимиздан шу нарса аён бўладики, **бодун** сўзи албатта **турк** сўзи билан бирга келади. Бизнингча, **бодун** сўзидан олдин **турк** сўзи бўлиши керак. **Турк бодун** — бугунги туркий халқларнинг ота-боболари демакдир.

Битигнинг ҳар бир белгисини таҳлил қилишга ҳожат йўқ деб ҳисоблаб (**БОД**)УНА **КОК** АРАНЫ АНА **К** (**АЛТЫ?**) деб ўқидик. Ҳозирги ўзбекча мазмуни қуйидагича бўлади:... *Халқига илоҳий Арани она к (елди?)*

Ҳар бир туркий битиг туркий халқлар ҳаётининг маълум бир қирраларини акс эттиради: ё марҳумнинг сифатлари, ёки урф-одатлари, ёхуд тарихий жараён, эътиқод ва тафаккур тарзи ва ҳоказолар ўз муҳрини қолдиради. Мазкур битигдаги **кок** сўзи ҳам айтиш шу хусусиятлардан ҳоли эмас. Шунингдек, **кок** сўзи, аввало, **Арани** исмига алоқадор.

Кок — қадимги туркий қавмларнинг ҳаммасида муқаддас ранг тушунчасини ифодалайди, яъни “илоҳий” деган маънони ифодалайди. Бу маъно туркий қавмларнинг фазовий жисмлар борасидаги илк тасаввурларига таянади.

²⁰ И. Кизласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии..., 162–бет.

Қадимги туркийлар Кўк Тангрига сиғинганлар. Кўк Тангри— Кўк Осмон деганидир. қадимий туркларнинг тасаввурига кўра, туркий қавмлар Кўк Тангри билан қўнғир ердан бино бўлган фарзандалардир. Фазовий жисмлар билан бирга, Кўк ранг тушунчаси муҳим аҳамиятга эга. Кўк рангнинг илоҳий маъноси аслида қуёшга эътиқод қилган туркий қавмларга алоқадорлигини шарҳлаб ўтиришга ҳожат йўқ, деб ўйлайман. Шомонлик эътиқодига биноан, кўк рангдаги ҳар қандай жисм ёки жой кўк рангли бўлса, ота-боболаримиз муқаддас ҳисоблаганлар. Қадимги туркий қавмлар кўк турклар деб илоҳий қавм сифатида талқин қилингани, нуфузли Ашин уруғининг пайдо бўлиши кўк бўрига боғлангани тўғрисидаги ривоятлар ҳам шундан далолат беради. Биз киши исми сифатида талқин қилаётган **АРАНИ** ҳам аждоларимиз исломдан олдин муқаддас деб қараган шахслардан бўлиши мумкин. Дарвоқе, қадимги туркийларда муқаддас тимсоллар учрайди. Оналар ва болаларни муҳофаза этувчи худо Умай, муқаддас ер-сув, муқаддас тоғ ва муқаддас ўрмон руҳи шулар жумласидандир.

КЎҲНА САҒАНАДАН ТОПИЛГАН ТУРКИЙ ЁЗУВ

1988 йилнинг ёз ойларида археология фанида анча шов-шувга сабаб бўлган ҳодиса юз берди. Наманган вилоятининг Поп шаҳри яқинидаги Мунчоқтепа номли унча катта бўлмаган ёдгорлик объектида якка тартибдаги кўҳна қабрлар жойлашган қабристон яқинида мукамал қурилган ер ости сағаналари топилди. Сағаналар ер остида ўйиб ишланган бўлиб, кириш йўлаги, сағана шипи ва поли жуда ажойиб қилиб ишланган эди. Сағаналарни қуришда лой, гишт, ёғоч каби қурилиш ашёларидан мутлақо фойдаланилмаган. Поп сағаналари 1200 йиллар наридан зилзила ва бошқа табиий офатларга бардош бериб, бизгача етиб келган. Мана шунинг ўзиёқ бу сағаналар мураккаб инженер-қурувчилик ишларининг ноёб дурдонаси эканидан далолат беради. Ана шу ер ости сағаналаридан 9 таси ушбу китоб муаллифларидан бири Б.Матбобоев томонидан қазиб ўрганилди. Сағаналарга биттадан элликтагача марҳум дафн этилган.

Ҳажми катта сағаналарда (6х3 метр, 5х2,5 метр) марҳумлар қамиш тобутларга солиб дафн қилинган эди. Тобутлар сандиқ шаклида бўлиб, қамиш поялари бир-бирига ёғоч поналар ёрдамида маҳкамланган. Барча тобутлар қамиш қопқоқлар билан беркитилиб, устидан яна қамиш белбоғ боғлаб қўйилган. Марҳумлар тобутларга уст-бошлари, қурол-яроқлари, зеб-зийнатлари, идиш-товоқлари, асбоб-ускуналари билан қўйилган. Булардан ташқари, кўпчилик жасадлар ёнига ҳар хил таомлар ва ўрик, шафтоли, хандон писта, ёнғоқ, жийда, гилос каби мевалар, бошоқли экинлардан шоли, яна пахта ҳам қўйилган. Кўсақларнинг ҳаммаси уч чаноқли. Топилмалар орасида чолғу асбоблар, ипак матолар, жанговар қуроллар ҳам диққатга сазовор.

Кичик ҳажмдаги сағаналар сони камроқ бўлиб, уларда марҳумлар қамиш тобутларга солинмасдан, оддийгина қилиб дафн этилган. Лекин айнан шу сағаналардан тарихий жиҳатдан қимматли, аҳамиятга молик топилмалар аниқландики, булар танга-чақалар хазинаси ва туркий ёзув битилган идиш бўлиб, қадимги туркий қавмлар тарихини оидинлаштиришда муҳим вазифа бажаради (8-расм). Туркий ёзув битилган сопол идиш Фарғона кулоллари томонидан кулолчилик чархида тайёрланган, ёзув эса идиш хумдонда пиширилмасдан олдин тигли асбоб билан идиш сиртига битилган. Сопол идишлар билан

8-расм

бирга тақинчоқлар, зеб-зийнат буюмлари (масалан, ойна) мархумларга қўшиб кўмилган.

Дафн одатларидан маълум бўладики, ерли аҳоли исломгача узок асрлар давомида амал қилган шомонлик оқимиға амал қилган. Мазкур дафн одатлари ва мархумнинг “у дунё”даги ҳаёти тўғрисидаги тасаввурлари Марказий Осиёнинг деярли ҳамма жойларида истиқомат қилган туркий қавмлар тасаввурлари билан деярли бир хил. Бу оқимнинг Ўрта Осиёдаги, хусусан бизнинг заминимиздаги мавқеи, қоидалари

ҳали кўп ўрганишни талаб қилади.

Сопол идишга битилган туркий ёзув Фарғонадан топилган туркий ёзувлар билан анъанавий хусусиятларга эга. Айни пайтда иккинчи ва учинчи белгилар Фарғона ёзувларида учрамайди. Талас туркий ёзувларида эса ўша иккала белги бор. Лекин шуниси борки, Талас ёзувлари Фарғона туркий ёзувларидан кейинги даврга—VIII аср ва ундан кейинги даврга оид. Фарғона туркий ёзувларининг хусусиятлари Талас ёзувларида давом этгани туфайли бугунги кунга келиб биз, Талас ёзувлари Сибирдаги туркий-рун ёзувларидан тарқалган эмас, балки Фарғона водийсидаги туркий ёзувлардан тарқалган, деган фикрни қўлаб-қувватлаш тарафдоримиз. Қолаберса, Ўзбекистон ҳудудидан топилган туркий-рун ёзувлари Сибирдаги туркий ёзувлардан тарқалмай, шу заминда ривожланиб Сибирга ҳам тарқалганини Поп ёзуви ҳам тасдиқламоқда. Топилган ашёлар VII-VIII асрга оид, ушбу ёзув ҳам энг камида шу даврга тааллуқли.

Лекин бу ҳолат Фарғона водийсини этник, маданий-сиёсий жиҳатдан бошқа ҳудудлардан ажратиш учун асос бўлмайди, балки кўҳна Туронзаминдаги ижтимоий, маданий, этник жараённинг бир қисми Фарғона водийсида ҳам фаол давом этганини ушбу далиллар аниқроқ кўрсатади. Ёзувни таҳлил қилиш шўни кўрсатадики, ўнг томондаги биринчи ойсимон белги қаттиқ Й товушини ифодалайди, иккинчи белги эса анъанавий Л товушини ифодаловчи белгининг бошқачароқ шаклидир, яъни анъанавий туркий ёзувда белгининг пастдаги илгаги юқори қисмида жойлашган бўлади. Талас ёзувлари учун бу белги одатдаги ҳолатдир. Учунчи белги тўғрисида ҳам шундай

фикрни айтиш мумкин. Бу белги **Н** товушининг юмшоқ вариантини ифодалайди. Тўртинчи белги эса **Н** товушининг қаттиқ вариантини билдиради. Агар биринчи ойсимон белги **АЙ** деб ўқилишини назарда тутсак, бу ёзув тўлиғича **АЙИН ИН** деган маънони билдиради. Бизнингча, **АЙИН** бирор шахснинг, эҳтимол, дафн қилинган оила бошлиғининг исми бўлиши мумкин. **ИН** сўзи эса “пастқам, пастлик жой” маъносидадир. Пастқам жой — марҳумлар дафн қилинган қабрدير. Марҳумларнинг исмлари битилган ёдномалар туркий қавмлар тарихида кўплаб учрайди. Марҳумлардан, асосан эркак кишиларнинг исмлари қайд этилиб, унинг ҳаётлигида кўрсатган қаҳрамонликлари, жасоратлари, оила аъзолари ҳаёти ва ниҳоят, марҳумнинг исми битигтошларнинг сўнгида баён этилади. Бизнингча, бу ёзувда ҳам туркий маданий муҳитига оид анъана давом этган кўринади. Қолаверса, **АЙИН** исми биринчи марта учраётгани йўқ, балки қадимги туркий ёдгорликларда бир неча марта қайд этилган. Муҳими, бу исм таркибидан **ОЙ** сўзининг ишлатилганидир. Зотан, **ОЙ** кўпчилик туркий исмларда учрайди. Чунки ой туркий қавмларнинг азалий эътиқодини кўрсатади. Ўрта Осиёдаги кенг тарқалган шомонликнинг, кейинчалик эса монийлик оқимининг асосий мавзуи ой, кўёш, юлдузлар бўлди. Ота-бобларимиз бу самовий жисмларга эътиқод қилиб, самодан фақат эзгулик, фаровонлик тилаганлар. Шу боисдан бу жисмларни муқаддас деб билганлар. Ўзбек халқ дostonларидаги қаҳрамон Ойсулув, Кунботар, “Ўғузнома”даги ой хоқон, “Қутадғу билиг” (XI аср)даги донишманд Ойтўлди исmlарида мазкур туркий ёзувда мавжуд **АЙИН** исмидаги сингари шомонлик ва монийликнинг изларини кўраимиз.

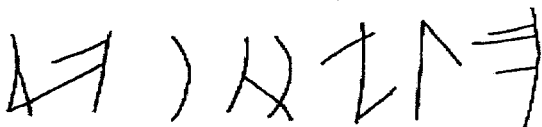
Мазкур талқин ва мулоҳазаларимиз Попдан топилган туркий ёзувнинг ижтимоий томонига алоқадор. Албатта, ижтимоий муҳит этник мансубликни белгилашда асосий омил бўла олмайди. Биз шомонлик оқими ва унинг маҳсулини назарда тутаямиз. Шунга қарамай, ҳозирда “Этник тарихнинг илдизи у ёки бу ижтимоий ҳодисаларга бориб тақалади” деган фикр кенг тарқалиб бормоқда. Бу талқиннинг остида, шубҳасиз, сиёсий манфаатлар ҳам бор. Лекин халқнинг тарихий тараққиётида ва бу жараёни белгилашда маданий муҳитнинг ўрни ва мавқеи анча салмоқли.

Халқ (этник) тарихида “халқларнинг биргаликда эргашуви” жараёни бор. Бу жараёнга кўра, бир халқ атрофига қатор қавмларни бирлаштиради ва натижада жамики уюшма эргаштирувчи халқ номи билан юритилади (масалан, *скиф*, *сак*, *турк* номлари бир неча уруф ва қабилаларнинг уюшмаси номини ифодалаб, бора-бора этник ном сифатида уқиладиган бўлиб қолди, бу қавмлар уюшмасининг удум

ва урф—одатлари ҳам яхлитлик касб этади). Узоқ давом этадиган бу тарихий жараёнда яхлит халқ муҳим имкониятларни танлаб, ўзида сақлайди ёки ўша имкониятлардан фойдаланади. Муҳим ҳисобланмаган қирралари эса сўниб боради ва охир-оқибатда йўқолади. Бу жараёнларни Мунчоқтепадан топилган туркий ёзувда акс этган шомонлик оқимининг туркий қавмлар ҳаётидан аста-секин йўқола боришида ва туркий ёзувнинг амал қилиш жараёнида кўриш мумкин.

Бу туркий ёзув гарчи бир неча белгидан иборат бўлса-да, моддий ва маънавий ёдгорлик сифатида ҳамда ижтимоий, маданий муҳитни белгилашда муҳим далил бўлиб хизмат қилади.

Лумбитепа ёзуви

9-расм

Бу битигтошни Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институтининг илмий ходими Бахтиўз Абулғозиева Андижон вилоятининг Лумбитепа деган жойидан топган. Битиг кўзача дастасига битилган. Ёзув еттита белгидан иборат, охирида бир ҳарф ўчган. Тўртинчи белгидан ташқари, ҳамма ҳарф белгилари анъанавий — Қувадан топилган ёзув белгиларига ўхшайди. Тўртинчи белги урхун ва енисей ёзувларининг энг қадимги шаклини гавдалантиради.²¹ Фақат алоҳида белгилар кўринмайди. Ёзувни куйидагича дешифровка қилдик: *Аки ат ас кисан*. Бу жумланинг ҳозирги ўзбек тилидаги мазмуни куйидагича: *Икки от(га) узун тушов*. Бизнингча, мазкур жумла ҳикмат мазмунини ифодалаб, одамларни бирон ишни пухта ўйлаб бажаришга, шошилмасликка ундаган.

Бойсун ёзуви

10-расм

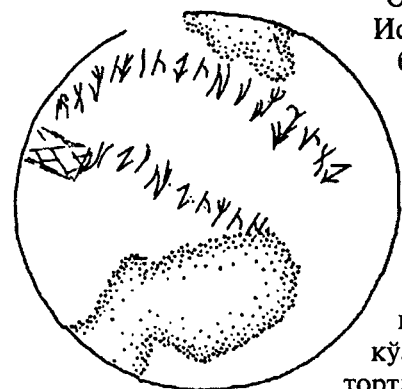
²¹ Қаранг: И. Кизласов. Рунические письменности евразийских степей..., 131-бет

Ёзув тўғрисида бирон жиддий фикр айтишга ҳал эрта. Биз мазкур ёзув белгиларини Марказий Осиёдаги кхарошти, брахми ва бошқа ёзувлар билан солиштириб чиқиб, шунга ишонч ҳосил қилишимизки, бизнинг қарашимизча, бу ёзув туркий ёзувнинг дастлабки намуналаридан. Шуниси қизиқки, биринчи белги туркий-рун ёзувида кўп учрагани ҳолда, кейинги икки белги туркий-рун ёзувнинг VII-VIII асрдаги намуналари орасида деярли учрамайди. Биз бу ёзувнинг генетик асосларини аниқлаш учун қадимий ёзувлар билан — оромий ёзуви алифбоси билан ҳам, Шимолий Афғонистондан топилган Дашти Новур деб ном олган ёзув билан ҳам, Иссиқ ёзуви билан ҳам солиштириб чиқдик. 3-белги Дашти Новур ёзувида бор, аммо Дашти Новур ёзувида қандай товуш ифодаланиши номаълум. Иссиқ ёзувида ҳам бор, оромий ёзувида ва Иссиқ ёзувида К товушини ифодалайди. ўртадаги белги эса бирон ёзувда учрамайди. Бизнингча, бу белги Ч товушини ифодалайдиган белгининг илк кўриниши бўлса керак. Шу тариқа биз ҳозирча бу сўзни *учиқ* (*юлдуз*) деб ўқидик. Чамаси, бу сўз қадимги аجدодларимизнинг эътиқодий тасаввурлари — самовий жисмларга топинишлари билан боғлиқ. Аммо бизнинг ўқиш йўлимиз билан бу ёзувнинг дешифровкаси охирига етди, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Бундай номаълум деб аталган ёзувлар кўп, уларни ўрганиш келгусидаги вазифаларимиздандир.

Иссиқ ёзуви

Олмаотадан 50 километр шарқда Иссиқ дарёчаси бор. 1970 йилда дарёча бўйида археологлар қазиш ишлари олиб борганларида, тепаликда қадимий кўрғон борлиги аниқланди. Бу кўрғон “Иссиқ кўрғони” деб ном олди.

Ўша зоҳотиёқ қозоғистонлик археологлар иш бошлаб юбордилар. Тепаликдаги қабрдан топилган бир неча минг буюмлар орасида кумуш кўзача археологларнинг эътиборини тортди. Ҳайвонлар тасвири туширилган бошқа буюмлар — аёлларнинг тақинчоқлари, ойна, занжир, тиллақош Марказий Осиёнинг

11-расм

Жанубий Сибирь, Тува, Мўғулистон ҳудудларидан топилган эдию лекин кумуш кўзача четига битилган ёзув биринчи марта учраётган

эди. Бу ёзув тарих қаърининг қоронғу саҳифаларини ёритишда ишончли манба бўлиши мумкинлигини олимлар сезиб турар эдилар.

Милоддан олдинги VIII–IV асрларда ҳозирги Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудида яшаган аҳоли Аҳмонийлар подшолиги даврига оид манбаларда **сака** деб юритилган эди, яъни форслар шу сўзни этник ном сифатида ишлатганлар. Геродот (милоддан олдинги V аср) эса **Осиё скифлари** деб атаган. Лекин сака ёки сакларнинг, яъни Осиё скифларининг этник таркиби, ёзуви, тили номаълумдир, деган қарашлар ҳукмрон эди. XIX асрда скифлар қайси тилда гаплашганлари тўғрисида кўп баҳс-мунозаралар бўлди. Бу масала ва баҳсларга Г. М. Бонгард-Левин ва Э. А. Грантовскийлар алоҳида тўхталдилар.²² Бу борада бошқа фикрлар ҳам билдирилган. ўша даврларда билдирилган баъзи тахминларга қараганда, скифлар ё туркий ё мўғул қавмларига мансуб эдилар.²³ Скифларни эроний қавмларга мансуб деб қаровчилар кўпчиликни ташкил қилди. Улар бу далилларини аввало скифлар тилига асосланган ҳолда исботлашга ҳаракат қилдилар. Уларнинг қарашича, скифлар Ҳинд-Европа тиллари оиласининг ҳинд-эрон тармоғига мансуб бўлган. Бу фикрга қадимги манбаларда эсланган скиф ва сарматлардаги атоқли отларнинг лингвистик таҳлили асос бўлди. Жумладан, В. Абаев, Ж. Дюмезиль ва бошқа кўплаб Европа олимлари шу ғояни илгари сурдилар. XX асрда эроншунослар ўзларининг қарашларини янада ривожлантирдилар. Ҳамма эроншунослар В. Абаевнинг осетин тилини скифлар тилининг давоми деган фикрига асосландилар. Уларнинг далиллари зарур, аммо етарли эмас эди. Тарихий шахслар исмидан кўра, мифларда учрайдиган исмлар асослидир. Чунки тарихий шахслар исмининг юнон, рим ёки эроний тиллардаги турлича талаффузи тадқиқотчини чалғитиши мумкин. С к и ф л а р н и н г и жтимоий тарихи билан шуғулланган А. Хазанов эса скифология билан фақат археологлар ва антик давр тарихи мутахассисларигина эмас, балки этнографлар ҳам шуғулланиши кераклигини таъкидлайди.²⁴ Бу таклиф анча мантиқли ва ўзини оқлайди. Скифларнинг этник таркиби ва тили шунга ҳам боғлиқ.

Скифологияда кейинги йилларда дадил қадамлар пайдо бўлди. Скифларнинг этник ҳолати, удумлари, айниқса, тил хусусиятлари

²² Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. От Скифии до Индии. М.: 1983, 22–23–бетлар.

²³ Бу ҳақда тўлиқ маълумот олиш учун қаранг: З. Гасанов. Царские скифы. — Нью-Йорк, 2002, 61–бет.

²⁴ А.М. Хазанов. Социальная история скифов. М.: 1975, 24–бет

тўғрисидаги янгича қарашлар анча ишончли. Гап озарбайжонлик олим Заур Гасановнинг китоби устида кетмоқда. Скифларнинг тили тўғрисида З. Гасановнинг далиллари ва ғоялари анчагина асосли кўринади. У Э. Миннс, М. Ростовцев, Р. Гроссе, В. Ф. Миллер ва бошқаларнинг қарашларига асосланган ҳолда, ”шоҳ скифлар”, Геродот айтган “кўзи ожизлар ўғиллари” олтой тиллари оиласига мансублиги тўғрисидаги қарашларини илгари сурди. У Геродот келтирган скифлар тўғрисидаги афсоналардаги *Тарғитай*, *Липоқсай*, *Қулоқсай* исмларининг этимологиясини асос қилиб олади. Қолаверса, Марказий Осиёдан қадимги турк даврига оид амалий санъат ёдгорликларида, ёзма адабиётда скиф-ҳайвонот услубининг давом этгани ҳам скифлар маданиятининг туркий қавмлардаги давомидир.²⁵

Бизнинг вазифамиз скифлар тарихига аниқлик киритиш ёки скифологияга муносабат билдириш бўлмагани учун, мана шу қисқа далиллар билан чекланамиз.

Хуллас, Иссиқ ёзуви кўпчилик олимларнинг диққатини жалб қилди. Баъзи олимлар кумуш кўзача четига битилган ёзувни туркий-рун ёзуви қоидасига биноан ўқиб (ўнгдан чапга) қадимий Ўрта Осиё ва Қозоғистон аҳолиси этник таркибини аниқлашга ҳаракат қилдилар. Айримлар эса уларнинг фикрларини инкор қилдилар. Жумладан, И.М.Дяконов, В.А.Лившиц, С.Г.Кляшторний кумуш кўзачадаги айрим белгилар туркий алифбони эслатишини эътироф этганлари ҳолда, “Мазкур ёзувни зинҳор қадимги туркий-рун ёзуви деб талқин қилиб бўлмайди”, деб хулоса чиқардилар. Уларнинг “Мазкур ёзув эроний халқларга мансуб бўлса керак”, деган фикрлари ҳанузгача бир гуруҳ олимларнинг фикрлари сифатида устунлик қилиб келмоқда.

Ёзувнинг қайси халққа мансуб эканлиги ҳақида олимлар аниқ бир хулосага келмаганларидан кейин, кўрғондан топилган ёзув “Иссиқ ёзуви” деб юритиладиган бўлди.

Иссиқ ёзувини туркий-рун ёзуви деб айтишга ҳам, аксинча фикрни илгари суришга ҳам олимларнинг далилу исботлари бор. Иссиқ ёзуви туркий-рун ёзуви эмас, деб ҳисоблаётган ғарб олимларининг далиллари шундан иборат: уларнинг фикрича, қадимги туркий-рун ёзуви милоннинг VII–VIII асрлари оралиғида яратилган.²⁶ Бу фикр эроншуносларга қўл келмоқда.

²⁵ Н. Раҳмонов. Ирқ битиги ва скифлар маданияти. — “Адабий мерос” тўплами, 3 (34), 1985, 76–80–бетлар.

²⁶ Бу ҳақда қаранг: В. А. Лившиц. О происхождении древнетюркской рунической письменности. — “Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана” тўплами, Олмаота, 1980, 3–13–бетлар.

Туркийшунослар эса милонинг бошларида туркий қабилаларнинг ёзуви борлиги тўғрисидаги Хитой манбаларида келтирилган далилларга асосланмоқдалар. Бунинг устига, 80-йиллар охирида Бақтрия давлати (ҳозирги Сурхондарё худуди)дан топилган ва биз томонимиздан ўрганилган Кампир тепа, Кўҳна Термиз, Кўш тепа битиглари Иссиқ ёзуви анъанавий равишда давом этганини тасдиқлайди. Моюн чур (милодий VIII аср) ва Элетмиш билга хоқон (VIII аср) битигтошларидаги туркий-рун ёзувларининг ибтидоси тўғрисидаги маълумотлар ҳам Хитой йилномаларидаги маълумотларни тасдиқловчи бир ҳужжат сифатига аҳамиятлидир. Ҳар иккала битигтошда “Минг йиллик, туман кунлик ёзув” тўғрисидаги тарихий маълумотларни тарихий ҳақиқат сифатида қараш даркор.

Иссиқ ёзуви юзасидан Ўлжас Сулаймонов, Олтой Омонжўловлар изланишлар олиб бордилар. Иссиқ ёзувини туркий-рун ёзуви эмас, деб инкор қилувчилар учун асосий сабаблардан бир шуки, уларнинг қарашича, туркий-рун ёзуви бевосита ва билвосита оромий ёзувидан келиб чиқмаган, балки сўғд ёзуви оралик ёзув вазифасини бажарган.

Ҳар қандай номаълум ёзув юзасидан тез хулоса чиқариб, бирор халққа нисбат бериш ғайриилмий хулосаларга олиб келиши табиий. Далил ва мулоҳазаларнинг асосланганлиги илмий ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши учун асосий омил. Ёзув остида бутун бир халқнинг тарихий тақдир ва тарихда тутган ўрни ётганини унутмаслик лозим.

Иссиқ ёзувини ўрганиш, тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, ёзув туркий-рун ёзувининг илк намунаси, ҳарф-товуш (фонетик) ёзувининг мукамал кўринишидир. Биз туркий-рун ёзувининг келиб чиқишини сўғд ёзувига боғлаган Р.Готье, В.А.Лившиц каби олимларнинг фикрларини батафсил шарҳлаб ўтирмаймиз. Улар туркий-рун ёзувининг келиб чиқишини сўғд ёзувига боғлаган эканлар, ҳатто VI асрнинг биринчи чорагида ҳам туркий ёзувининг ҳали пайдо бўлмаганини асос қилиб кўрсатадилар. Биз юқорида айтиб ўтган Кўштепа, Кампиртепа, Кўҳна Термиз битиглари бу далилларни инкор қилмоқда.

Иссиқ ёзувини туркий-рун ёзувининг илк намунаси деб қарар эканмиз, эҳтиросларга таяниб эмас, балки бевосита ёзувнинг хусусиятидан, бу ёзув алифбосининг узлуксиз равишда XV асргача туркий-рун ёзувларида қўлланганидан келиб чиқиб айтяпмиз.

Иссиқ ёзуви эроний қавмларга мансуб, эроний тилда ёзилган бўлса керак, деб тахмин қилган олимлар ҳанузгача бу ёзувни дешифровка қилган эмаслар. Туркий-рун ёзуви деб эътироф этган олимлар ҳам турлича ўқиб, турлича талқин қиладилар.

Номаълум ёзувни ўқишнинг ўзига хос мураккабликлари бор. Айниқса, номаълум ёзув юзасидан дарров бир хулосага келиш қийин. Туркий-рун ёзуви консонант ёзув бўлгани учун ҳам мураккаб хусусиятларга эга. Кул тигин битигтоши ҳозиргача дунё туркийшунос олимлари томонидан ўн мартадан ортиқ ўқилган бўлса-да, лекин ҳамон ноаниқликлар борлиги тўғрисида юқорида айтган эдик.

Олтой Омонжўловнинг Иссиқ ёзувини ўқиш усули бир қадар ўзини оқлайди. Лекин у ёзувни пастдан юқорига қараб ўқиган. У Иссиқ ёзувида қуйидагича мазмун чиқарган: *Аға, санга очуқ! Диз чок! Бодун ичра азуқ — Оға, (мана бу) ватан! (Эй бегона эл одами), тиз чўк! Халқда озиқ мўл.*

Биз ҳам Иссиқ ёзуви юзасидан махсус изланиш жараёнида Марказий Осиёнинг барча қадимий ёзувларига солиштириб чиқдик. Бизнинг ўқиш йўлимиз натижасида кумуш кўзадаги ёзувдан қуйидагича мазмун келиб чиқди:

Азуқ, очуқ ат атсар, аш азақ, Уташта қан асу — Озиқ, ватан нари кетса, дўст — қуйида, Уташта хон хўжайин (бўлади).

Бу ҳикматомуз жумлани шундай талқин қилиш мумкин: халқнинг озиғи бўлмаса, ватан қўлдан кетса, дўстлар пойгақда, Уташта хон хўжайин бўлиб қолади.

Уташта хонни биз бирор душман қабилянинг бошлиғи бўлса керак, деб тахмин қилдик. Бу парча қадим туркий қавмларда ватан туйғуси нақадар юксак бўлганини яна бир бор тасдиқлайди. Кумуш кўзадаги икки қатор ёзув, чамаси, халқни доимо хушёрликка чорлаб турган.

Иссиқ ёзувининг биз ўқиган варианты тўғри деган кескин хулосани айтмоқчи эмасмиз. Келажакда ҳали туркий—рун ёзувлари юзасидан тадқиқотлар олиб борилиши, мутахассислар Иссиқ ёзувиغا мурожаат этишлари ва ўз фикрларини айтишлари шубҳасиздир. Энг муҳими, туркий-рун ёзуви, айрим Оврупо ва рус олимлари айтганларидай, милонинг VI асрида эмас, балки ундан минг йиллар олдин шаклланиб, узлуксиз равишда қўлланган, деб айтишимиз учун Иссиқ ёзуви асос бўла олади.

БАЪЗИ ТУРКИЙ-РУН ЁЗУВЛАРИНИНГ ЎҚИЛИШИ ХУСУСИДА

Рунология соҳасида биз маълум натижаларни қўлга киритдик. Ҳозирги пайтда бу соҳада бир қанча вазифаларни ҳал қилишимиз керак. Туркий-рун ёзма ёдгорликларини ўрганишда кўпроқ уларнинг амалий томонига эътибор берилди, яъни ёдгорликларнинг филологик томонига – ўқилишига эътибор қаратилди. Бу соҳада рунология катта муваффақиятларга эришди. Энди эса бу масалани кенгроқ нуқтаи назардан қарашга тўғри келади — рунология ижтимоий–этник тарих учун хизмат қилиши керак. Биз айнан Ўзбекистон ҳудудидан топилган туркий-рун ёзувларини назарда тутаямиз. Бу — рунологиянинг биринчи вазифасидир.

Иккинчи вазифаси шундан иборатки, мавжуд нашр қилинган қадимги туркий-рун ёзма ёдгорликларини қайтадан кўриб чиқиш керак, токи лингвистик далиллар тарих учун хизмат қилсин. Лингвистик далиллар тарихий далилларга таяниши керак.

Урхун ёдгорликларининг туркий эпослар билан муносабати тўғрисида сўз кетганда, олимлар мазкур ёдгорликларнинг “Манас” эпоси билан генетик алоқаларини кузатадилар. Бундай пайтда келтирилган далиллар маълум даражада ўзини оқлайди. Урхун ёдгорликлари нафақат “Манас” билан, балки туркий халқларнинг бошқа эпослари билан ўхшашликка эга ва буни кўп ўринларда кузатиш мумкин. Шунингдек, сюжетларнинг ва бадиий-тасвир воситаларининг умумийлигини солиштириш ва аниқлаш ҳам керак бўлади. Урхун-енисей ёдгорликлари ва “Манас” эпосининг генетик алоқадорлиги тўғрисида айтилган фикрлар фақат мазкур эпоснинг яратилиш манбаини аниқлаб қўя қолмайди, балки ёзма адабиётнинг тараққиётидаги ўзига хосликларни ҳам кўрсатади.

А.Н. Бернштам “Манас” эпосининг қадимги қатламининг шаклланиш даврини “буюк юриш” даврига олиб бориб боғлайди (қирғизларнинг Урхун ва Тўла дарёлари бўйида уйғурлар устидан қилган ғалабаси тарихда “буюк юриш” деб нома олган, 1X асрнинг биринчи ярми). А.Н. Бернштам бу тарихий воқеани Сужи битигидаги воқеалар билан боғлайди ва Манаснинг прототипини шу ёдномадан топгандай бўлади: “Хитой манбаларига ва Селенга бўйидан топилган қадимги туркий матнга таяниб шуни айтиш мумкинки, қирғиз

хоқони ўз раҳбарлик иқтидори билан ғалаба қозониб, ёдномада Яғлақар хон деб номланади. қирғиз хоқони Яғлақар хон бошчилик қилган қўшин кучли эди. Яғлақар хоннинг фаолияти даврини аниқлаш қийин. 839–840 йилларда қирғизлар уйғурларни тор-мор қилди. Яғлақар хон тантанали равишда уйғур хоқонига шундай деди: сенинг кунинг битди. Мен тез кунда олтин ўрдани оламан, унинг рўпарасига ўз отимни қўяман, ўз байроғимни ўрнатаман. Агар мен билан олиша билсанг, тезда кел, бўлмаса, тезда жўна... 847 йили Яғлақар вафот этди”.²⁷

А.Н.Бернштамнинг Яғлақар шахсига оид билдирган мулоҳазаси шундан иборат. У “Манас” эпосининг шаклланишини ана шу даврга — Яғлақарнинг вафот этган йили 847 йилга олиб келиб тақайди.

Яғлақар шахси ҳақида С. Е. Малов А.Н. Бернштамнинг фикрига қарши жиддий фикрлар айди. А.Н.Бернштам Яғлақарни қирғиз хони деб қараган бўлса, С.Е. Маловда бунинг аксини кўрамиз: “Мен Яғлақар хон катта амалдор ёки кичик бек бўлган деб ўйлайман, унинг унвонлари эпитафияда ҳам кўришиб турибди... Яғлақар хон, тўғрироғи, географик ном ёки майда бекликдир, бунга туркий фольклордан ҳам мисол келтириш мумкин: “етмиш хонлар ери”²⁸ Кўришиб турибдики, С,Е,Малов бу ҳақда аниқ бир фикр (яъни Яғлақарнинг ким эканлиги ҳақида) айтмайди.

Хитой манбаларига кўра, Яғлақар уйғур хонларининг туркийча унвони сифатида қўлланган (хитойча Е-ло-хэ). Хитойча бир неча номлар ўрнида туркийча Яғлақар унвони қўлланаверган. 976–1004 йилларда Яғлақар унвони билан давлат бошқарган биринчи хоқон қайд қилинади. Кейинчалик Яғлақар-Жэнь Юй (1004–1016), Яғлақар-Гуй-Хуа (1016–1023), Яғлақар-Тунь-шунь (1023–1025), Яғлақар-Бао-Го (1025–1028) каби хоқонлар уйғур давлатини бошқарганлар, яъни ҳаммасининг номи туркийча Яғлақардир. Хитойчада эса ўз номи билан аталган. Кўринадик, Яғлақар исми, А.Н. Бернштам кўрсатганидек, 847 йилда эмас, 976 йилда биринчи марта учрайди²⁹.

Ҳамма мунозара Сужи битигининг биринчи уч мисраси устида кетмоқда:

²⁷ Киргизистан (Альманах). Фрунзе, 1946, 145–148–бетлар

²⁸ С.Е.Малов. Енисейская письменность тюрков, М.:1952, 89–бет

²⁹ А.Я. Малаевкин. Уйғурские государства ва IX–XI вв. Новосибирск, 1983, 99–бет

IIII Y 3 : J A :) H : 4 H J Y D : J H H T T P 9 : 4 > Y P 1
 :) Y 4 D : Y J A > H : J J D > J : H > : P J Y : 4 H 4 T H 2
 : H > : P J 4 D > J : J E P :) H 4 A : J Y J : Y J A > H : H > 3
 : J E Y A J : J J Y T > A : H P 3 : > Y > 4 > Y : > P 3 4
 : P H T : 4 Y) Y : > J J P D :) > : > J Y : > H T : 4 J : D J : P x E H 5
 : H > J Y > : > x Y A : P H T : A P : > H T H : A P : > 4 > : P H P 9 : > H P 6
 > H IIII 8 : Y > 4 > A : T H P 9 : J > 4 > : > H T P A : 4 Y J J H : H > H T H 7
 IIII H : > H Y P : P A > : > H T P 3 : H > A : H > H E 9 8
 :) J Y A H : 1 A : J H) H : J J : J 3 > 4 > J x T : >) J Y > 9
 P 8 H J : J . Y : > J > Y > : Y > J J 10
 J > Y > : > . 4 : > x > T P 3 11

12-расм

Уйгур йаринта Яглақар қан ата калтим,
 Қирқиз оғлыман, бойла қутлуғ йарғанман,
 Қутлуғ баға тарқан ога буйруқы ман.

Энди А.Н. Бернштамнинг бу уч мисрани қандай ўқиганига ва таржима қилганига эътибор берайлик. У мазкур мисрани ўқишда туркий тил грамматик қоидаларига риоя қилмагани учун ҳам, Сужи битигининг биринчи мисрасини, бизнингча, нотўғри таржима қилади. Мана унинг таржимаси: **В земле уйгуров отец Яглакар хан пиршелец.** С.Е. Маловнинг таржимаси эса қуйидагича: **Я Яглакар хан ата был пиршелец в уйгурской земле.** Кўриниб турибдики, ҳар иккала таржимадаги фарқлар охирги феъл сўз туркуми кал— ва ата сўзлари туфайлидир. Аммо ҳар икки таржимада ҳам туркий тилнинг грамматик қурилишига оид бир қонуниятга эътибор берилмаган. Мазкур мисрадаги **Яглақар** атоқли отидан кейин **хон** ва **ота** сўзларини ҳар иккала олим ҳам изоҳловчи сифатида қараб таржима қиладилар. Аммо туркий тилларда икки изоҳловчи ёнма-ён келмаслиги аён ҳақиқат. Бизнингча, **ата** сўзи **ота**, яъни от туркумига хос сўз эмас, балки **ат— (ном)** сўздан ясалган равишдош шаклидир. Бошқа урхун-енисей ёдгорликларида бу сўз учрайди. **Тай билга тутукуғ йабғу атади (Мч., 12)** — Тай билга тутуқни йабғу деб номлади.

Энди Суж битигининг биринчи мисрасини ўз кузатувларимизга асосланиб, қуйидагича табдил қиламиз: **Уйғур ерига Яғлақар хон аталиб келди** (яъни Яғлақар номини олиб келди). Кейинги мисраларнинг мазмуни ва **Яғлақар** исмининг барча Хитой хоқонларига бир хилда татбиқ қилиниши ҳам шунга ишора қилади. Юқоридаги транслитерацияда **кал**— феълига 1 шахс бирлик қўшимчасини қўшиш ортиқча. Чунки ҳамма тадқиқотчилар ҳам ўша сўзнинг охир ўчиб кетганлиги учун тахминан тиклаганлар. Шунинг учун **мен** олмошини тиклаш ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Агар биз ўз кузатувларимизга таянадиган бўлсак, **Яғлақар**, **С.Е.Малов** кўрсатганидек, географик ном ёки майда беклик эмас, балки уйғур хоқонлигидаги бирор мансабдор шахснинг номи бўлиши керак. Чунки қадимги туркийларда хон хоқондан кичик лавозимга нисбатан қўлланган.

Энди биринчи мисрадаги **“Яғлақар хон аталиб келди”** деган мисранинг мазмунига яна қайтамиз. Унинг Яғлақар унвонини олиб келиши, худди **“Дада Қўрқут китоби”** ва айрим енисей ёдномаларидаги исм қўйиш анъанасига ўхшайди. Енисей ёдгорликларида **“эр атым”** (жанговар исмим) деган ибора кўп учрайди. **“Дада Қўрқут китоби”**да айтилишича, одам бирон душманни ўлдирмагунча исм берилмаган. Масалан, Чақул ёдномасида шундай мисра бор: **Ар атым Йаруқ тигин, бир отуз йашымда сизима киттим** — Жановар исмим Йаруқ тегин, мен йигирма бир ёшимда сиз(лар)имдан кетдим (айрилдим). Ачур ёдгорлигида ҳам шундай исми учратамиз: **Сизинг ар ат Уры, алинг Оз** — Сизнинг жанговар исмингиз Ури, элинг(из) Ўз(дир).

Бундай исм қўйиш усулини яна давом эттириш мумкин. Булар бизнинг фикримизни маълум даражада тасдиқлайди. **“Алпомиш”** достонида худди шундай ном қўйиш усулига ишора бор. Ҳақимбек етти ёшга кирганда бобосидан қолган ёйни отиб, бурчини бажаргандан кейингина унга Алпомиш исми берилган. Демак, **Яғлақар** унвони ҳам, бизнингча, ана шу анъананинг бир кўринишидир: хон унвонини олиб келган шахс бирор қаҳрамонлик кўрсатгану у Яғлақар исминини олиб келган. Хитойча исмларнинг ҳаммасида ҳам бу унвоннинг қўлланиши яна шунга ишора қилади. Аммо Яғлақар хон тўғрисидаги мулоҳазалар ва унинг тарихига бўлган қарашлар **“Манас”** билан енисей ёдномалари ўртасидаги, хусусан, **Сужи битиги** ўртасидаги муносабатларни чигаллаштирган. А.Н.Бернштам Яғлақар хонни қирғиз хони деб қараб, **“Манас”**нинг прототипи деб кўрсатганда, эпосларнинг шаклланиш жараёнини умуман назарда тутмайди.

“Манас” эпосидаги қахрамонлик, Манас шахси билан боғлиқ воқеаларни фақат Сужи битигида эмас, балки исталган битигтошдан топиш мумкин. Айниқса, Култигиннинг фаолияти Манас фаолиятига яқинроқ келади. Қолаверса, эпос бирданига шаклланган эмас, ҳар қандай эпос ҳам. Унинг шаклланиши узоқ даврни қамраб олади.

С.Е. Маловнинг Яғлақар шахсига билдирган муносабатида ҳам муқимлик йўқ. Яғлақарни у гоҳ географик ном ёки беклик номи деб айтса, гоҳ қирғиз амалдори ёки беги деб кўрсатади. Иккинчи мулоҳазасини тасдиқлаш учун битигнинг иккинчи ва учинчи мисрасидаги “**бойла қутлуғ ярған ман, қутлуғ баға тарқан ога буйруқы ман**” титулини Яғлақарга нисбат беради. Агар Сужи битигини охиригача ўқисак, бу титул Яғлақарга эмас, балки бутунлай бошқа шахсга тегишли экани маълум бўлади. Учинчи мисрадан кейин вафот этган одамнинг оиласи, мол-мулки тўғрисида сўз кетади. Тўққизинчи мисрада эса мархумнинг ўғилларига шундай мурожаати бор: “**Оғланым, арда марымынча бол! Қанқа тап, қатығлан! — ўғлим, жанговарликда (менинг) устозимдай бўл! Хонга хизмат қил, дадил бўл**”. Бу мисранинг мазмунидан кўринишича, вафот этган одам Яғлақар эмас, балки бутунлай бошқа шахс, яъни битигтошнинг иккинчи мисрасида айтилган қирғиз ўлидир. Санаб ўтилган унвонлар ана шу қирғиз ўғлига тегишлидир. қирғиз ўғлининг ўз фарзандига қарата “**Жанговарликда (менинг) устозимдай бўл! Хонга хизмат қил, дадил бўл!**” деган насиҳатидан Яғлақарга хизмат қилишга даъват этаётгани аён бўлади, яъни бу битигтош битилган пайтда Яғлақар унвонини олиб келган хон тирик бўлган.

Биргина сўзни нотўғри таҳлил қилиш ва қўшимчани ўринсиз тиклаш оқибатида битигтошдаги воқеа ҳам ўзгариб кетган.

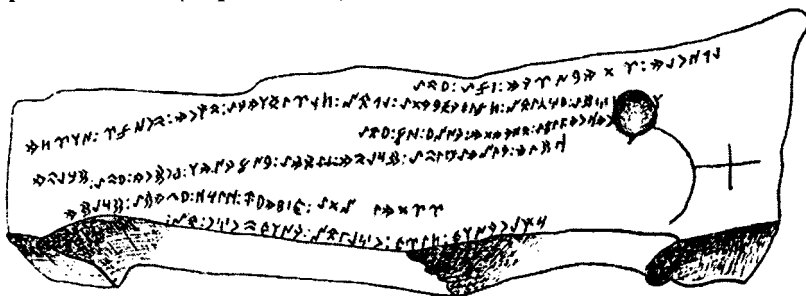
Айниқса, енисей ёдгорликларида бундай мунозарали ўринлар кўп учрайди. Сарғал Оқсувдан топилган битигтошни З. Арагачи номаълум тамойилларга асосланиб, ёзувдаги сўзлар чегарасига ва унлилар ифодасига риоя қилмай ўқиган.³⁰ Натижада тамомила бошқа мазмундаги матн пайдо бўлди. Ўша ёдгорликнинг биринчи сатри қуйидагича:

Сиз ёкүннiс аб бiкмiдим

13-расм

³⁰ И. А. Батманов, З.Б. Арагачи, Г. Ф. Бабушкин. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962, 44–бет

Бизнингча, 3. Арагачи мазкур матнни нотўғри ўқиган ва бунинг уч сабаби бор. Биринчидан, (13-расм) **з** белгиларини **оқунуч** деб ўқиган, яъни **В (к)** белгисидан олдин **б** унлиси орттирилган. Асл матнда **б** унлиси аслида йўқ. Бу унлини ифодаловчи **Н** белгиси туркий-рун ёзувида ҳар доим ифодаланади. Иккинчидан, **аб** **бқкмддм** бирикмасида бир ноаниқликка йўл қўйилган. Асл матнда **В** ундошининг юмшоқ варианты фақат бир марта ифодаланган. Бундай ўқиш тамойили бир оз ноаниқ. Учинчидан, мазкур сатрни дешифровка қилишда **Д (й)** қаттиқ ундоши тушириб қолдирилган, асл матнда эса бор. Бу ундошининг нима учун тушириб қолдирилгани бизга номаълум. Қолаверса, бизнинг кузатишимиз бўйича **Д** белгиси мазкур ёдгорликда **ай (ой)** деб ўқилади. Умуман, бизнинг фикримизча, бу ёдгорликнинг биринчи сатрини биз қуйидагича ўқидик: **Сиз акинч ай бқкмддм — (Мен) сизга иккинчи ой(да) қарай олмадим (вафот этдим).**

14-расм

Қадимги туркий-рун ёзма ёдгорликларини ўрганишда учинчи вазифа — ёдгорликларнинг грамматик қурилишига боғлиқ бўлиб, қадимги туркий тилдаги парчаларнинг туркий муҳит билан бирлигини тушунишдан ва матндаги бадий тасвир воситаларини тушунишдан иборат. Биз бу таклифимизни Қизил Чирдан топилган иккинчи ёдгорликка асосланган ҳолда илгари сура миз. Бу ёдгорликни С.Е.Малов икки марта нашр қилди (Енисейская письменность тюрков, 80-бет; Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, 69-бет). (14-расм) И. В. Кормушин ҳам бир марта нашр қилди.³¹ С.Е.Малов “Енисейская письменность тюрков” китобида Н.А. Команнинг вариантыга баъзи тузатишлар киритди. Бу ёдгорликнинг қиммати шундаки, унда қадимги туркийларнинг

³¹ И.В. Кормушин. Тюркские енисейские эпиграфи. Тексты и исследования. М.: Наука, 1997, 220–223–бетлар

оламини англаш тамойиллари ва дунёқараши акс этган. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, сўз ва гапларнинг чегарасини аниқлашда биз қадимги туркийларнинг урф—одатлари ва аъъаналарига эътибор қаратдик. Бизнингча, бу ёдгорликни С.Е.Малов тушунишда ва нашр қилишда тилнинг грамматик қурилишини, шунингдек, туркий қавмларнинг удумлари ва одатларини ҳисобга олмаган. Бу ёдгорликнинг учинчи сатрини С.Е.Малов қуйидагича ўқиган: **Кун ай азыдым йита** — Я не стал ощущать солнце и луны, увы. Биз албатта бу ёдгорликни тахрир қилиш ниятидан узоқмиз. Фақат бу ўринда белгиси, | бизнингча, С ундошининг юмшоқ вариантини ифодалайди. Бундай ҳолатда сиз — олмош эмас, балки сифат ясовчи қўшимчадир. Бизнинг кузатувимиз бўйича, мазкур сатр қуйидагича ўқилади: **Алим, қаным, сиза бокмадим. Кун, айсыз йаб(лақ болтым)** — Ватаним, хоним, (мен) сизларга қарай олмадим. қуёш (ва) ойсиз (мен) ёмон (бўлдим). Бу жумлада қуёш ва ойга қарай олмайдиган (яъни вафот этган) марҳумнинг аҳволи тасвирланган. Шунингдек, бу ёдгорликнинг тўртинчи мисрасида уюшиқ бўлақлар сўз бирикмаси сифатида талқин қилинган. Натижада фақат сўзнинг таркибигина эмас, балки тарихий ҳодисалар ҳам ўзгариб кетган. Шу сатрни С.Е.Малов қуйидагича таржима қилган: **Мои приятели и родные мои, увы (от вас) я отделился, от собственного серебряного народа, увы отделился.** Биринчидан, қаша — биродар эмас, балки қариндош маъносидадир; кун — яқин қариндош ёки туғишган маъносида эмас, балки қуёш маъносидадир. Уюшиқ бўлақлар — сизима (сизларимга), кумус, бодун сўз бирикмаси сифатида талқин қилинган (ўзимнинг кумуш халқим); йита — бу ўринда ундов сўз эмас, балки феълнинг равишдош шакли бўлиб, “йўқотиб”, “айрилиб” маъносини билдиради.

Ана шу мулоҳазаларимизга таяниб, мазкур сатрни қуйидагича таъдил қилиш ва изоҳлаш мақсадга мувофиқ деб биламиз: **Қадашим, кунима йита адырылтым, сизима, йуз кумус, бодуным, йита адырылтым** — қариндошларимни, қуёшимни йўқотиб, сизлардан айрилдим, сизларимни, юзта кумушимни, халқимни, йўқотиб, (улардан) айрилдим.

Кейинги сатрларда ономастикага — киши исмларига оид фикрларни илгари сурмоқчимиз. Жумладан, бешинчи сатрдаги **Игас, Кумай** сўзларини биз атоқли от сифатида талқин қилдик ва марҳумнинг ўз ўғиллари исми бўлиши мумкин, деган хулосага келдик.

Мазкур ёдгорлик бўйича И.В. Кормушиннинг ўқиш тамойилини таҳлил қилмоқчи эмасмиз. Фақат у С.Е. Маловнинг нашридаги учинчи ва тўртинчи қаторлардаги лексик бирликларни қандай ўқиганини айтмоқчимиз, холос. У мазкур сатрларни қуйидагича ўқиган:

3) **Elim qanim asiza bokmadim, kun ay asiz jita**

4) **qadasim kinima yita adariltim, asizima yuz kumul bodunum yita.**

Таржимаси:

3) Моё государство, мой хан, как жаль, я не наслаждался! Солнце, луна, жаль, как грустно!

4) О мои родственники и родственницы, как грустно! Я разлучился (с вами), как жаль мне! Мой народ ста (племен) кюмюлей, как печально! Я разлучился (с тобой).

Мисралардаги **asiz** (эсиз, афсус), **kin** ва **kumul** иккала сатрнинг мазмунини тамомила ўзгартириб юборган.

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДАГИ (V—VIII АСРЛАР) ФАРФОНАНИНГ СИЁСИЙ ТАРИХИГА ЧИЗГИЛАР

Илк ўрта асрлардаги Ўрта Осиёнинг ижтимоий-иқтисодий тизимида чуқур ўзгаришлар юз бера бошлаган эди. Бу жараён дастлаб хионитлар, эфталитлар, сўнгра арабларнинг Сирдарё ва Амударё оралиғидаги деҳқончилик ҳудудларига бостириб кирган даврига тўғри келади. Албатта, бу воқеалар Ўрта Осиё халқлари тарихида ўз изларини қолдирди. Хўш, илк ўрта асрлардаги Фарғона водийси тарихи ҳақида, айниқса, кўхна турклар тўғрисида нималар биламиз? Бу ҳақда ёзма манбаларда ва археологик ёдгорликларда қандай маълумотлар бор?

Аввало “Фарғона” номининг тарихи ҳақида. “Фарғона” тарихий-маданий ўлкасининг номи дастлаб илк ўрта асрларга оид ёзма манбаларда қайд этилган. Шуни таъкид этиш жоизки, олимлар ўртасида бу номнинг тарихи ҳақида яқдиллик йўқ. Бу тўғрида турли қарашлар, ҳар хил изоҳлар мавжуд³². Бу ихохлар ичида Санкт-Петербурглик профессор В.А.Лившиц томонидан Муғ тоғидаги кўхна қалъадан (Сўғд) топилган ҳужжатларни ўқиш, таржима қилиш асосида берилган хулосаси ўринли ҳисобланади. Топилмалар орасидаги “А-14” ҳужжатда (у “Фатуфарн мактуби” деб ҳам юритилади ва 717–719 йиллар оралиғида ёзилган дейилади) “Фар(а)гана” ёки “Фрагана” подшоси (малик) ҳақидаги маълумотлар учрайди.³³

Бу ном бир оз кейинги тарихий асарлардаги (Ибн Ховқал, Истахрий, ал-Муқаддасий ва бошқаларнинг асарларида, X–XI асрлар) маълумотларда ҳам “Фергане” кўринишида келтирилади.³⁴ Демак, илк ўрта асрларда ҳозирги Фарғона сўзига фонетик жиҳатдан яқин бўлган “Фрагана”, “Фаркан” атамалари муомаллада бўлган.

Маълумки, V аср бошларида Ўрта Осиёнинг сиёсий харитасидаги йирик давлатлар таназзулга юз тутиб емириладилар. Улар ўрнида

³² Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы. // История и культура народов Средней Азии (Древность и средние века). Москва, 1976. С. 49-65.

³³ Лившиц В.А. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В.А.Лившица. Москва, 1962 (Согдийские документы с горы Муғ. Вып. II). С. 84-85.

³⁴ Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях (XI–XV вв.) // Страны и народы Востока. Вып. XXII. Москва, 1980. С. 88; Яъинда академик А.А. Асқаров бу маълумот билан боғлаб муҳим ва янги гоияни илгари судди: А.Асқаров. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида қадимги Фарғона// Фарғона водийси тарихининг долзарб муаммолари. Фарғона. 2000. I том. 13-25 бетлар.

қўлаб майда ер эгаликлари (мулклар) пайдо бўлади. Бу мулкларнинг баъзилари жуда ҳам кичкина бўлиб, унинг тақибига бир аҳоли пункти ва унинг атрофидаги ерлар кирар эди, холос. Ана шундай ер эгалигида ўзининг маҳаллий ишлаб чиқаришга асосланган иқтисодий марказлар вужудга келади. Бу марказлар аста-секин шаҳар тусини ола бошлайдилар.³⁵

V-VI асрлардаги Фарғона тўғрисида сўз юритадиган бўлсак, шуни айтиш керакки, бу давр Фарғона тарихида нотинчлик даври бўлди. Ёзма манбалардаги машҳур Давань давлати тарих саҳнасидан кетди. Хусусан, хитойча “Бейши” номли тарихий манбанинг 97–боб, биринчи қисмида, 435 йилда бўлиб ўтган воқеа–ҳодисаларнинг баёни ҳикоя қилинганда, Давань давлати тилга олинмаган. Бундан бир оз вақт ўтгандан кейин, Ўрта Осиёда эфталитлар давлати пайдо бўлади. Балки эфталитларнинг Ўрта Осиёга бостириб кириши бу ҳудуддаги давлатларнинг инқирозини тезлаштирган бўлиши мумкин. Бу вақтдаги нотинчлик тўғрисида яна ўша Хитой манбалари хабар берадилар. “Юань–Вэй (386–550\557) ва Цзинь (265–480) сулоласи ҳукмронлиги даврида ғарбий ўлкалар бир–бирларининг қомига тушдилар. Бу ўлкаларда кечаётган воқеаларни тушуниб бўлмайди”.³⁶ Бир-бирларини ютиб юбораётган ўша ўлкалар (яъни мулклар) ҳақида ёзма манбалар ҳам, археологик ашёлар ҳам тўлақонли маълумотлар бера олмайди.

Манбаларда қуйидаги ер эгаликлари (владение) қайд этилган: Чжеше (олдинги Қангли), Шарқий Цао (Уструшона), Сиваньцзинь (Самарқанд), ғарбий Цао (Иштихон), Ньюми (Бухоро воҳаси) ва бошқалар. Буларга қўшимча қилиб айтиш мумкинки, Фарғона водийсига қўшни Чочда бешта,³⁷ Сўғда (ёки Сўғдиёнада) бир нечта (9 тагача) ер эгалиги бўлиб, уларга Чжао^ у (ябғу) уруғи авлодлари ҳокимлик қилишган.³⁸

³⁵ Дьяконов М.М., Мандельштам А.М. Средняя Азия в III-V вв. // Очерки истории СССР. Москва. 1958. С. 331-348.

³⁶ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва-Ленинград. 1950. II том. С. 240.

³⁷ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Келтирилган асар. С. 186.

³⁸ Чжао^у ёки чжаову кўҳна турклардаги олий унво - абху(ябху)га тўғри келади ва унга ҳукмрон уруғ вақили исми қўшиб ишлатилган, Чжаову Алица, Чжаову Шифуби ва бошқалар. Бу ҳақда қаранг: Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск. 1989. С. 256-257. Яна қўшимча сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш лозим. Кушон тангаларида ҳам «Герай-жабху», «Кудзула-жабху» ёзувлари бор. Бу далиллар бу танглари туркий тилли уруғларга тегишли эканидан далолат беради. (Аскарлов А.А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОНУ. 1997. № 3-4. С. 66); Э.В.Ртвеладзе ишларида ҳам ябху термини келтирилган. қаранг: Ртвеладзе Э.В. Древние монеты Средней Азии. Ташкент, 1987. С. 35; Яна қаранг: Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн. Душанбе. 1968. С.21; ушбу терминнинг келиб чиқиши ҳақида: Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. Москва. 1970. С.28-29.

Номлари зикр этилган манбаларда Фарғона “Лона”, “Полона”³⁹ номи билан тилга олинади (“Бейши” йилномаси, биринчи бўлим). Вэй давридаги (384–534) “Вэйшу” йилномасида таъкидланишича, Хитой элчиси Дунь Вань “Полона” давлатига — олдинги Давань давлатига борган.⁴⁰ Демак, бу маълумотлардан англашиладики, Полона — бу олдинги Давань давлатидир.

V-VI асрларда Фарғонадаги сиёсий вазият ҳақида деярли ҳеч нарса билмаймиз. Фақат шу давр воқеаларига бағишланган бир манбада шундай хабар бор: “Лона — бу қадимги Давань (Довон), қароргоҳи — Гуйшань шаҳрида, Кошғарнинг шимоли-ғарбида, Дайдан 14450 ли узоқликда жойлашган. Тхайхо ҳукмронлигининг учинчи ёзида — 479 йилда, ҳоким чопар билан қирмизи ранг зотдор отлар (улар “қон терлайдиган” (потокровние) ҳам дейилади — *муаллиф*.) жўнатди. Шу вақтдан эътиборан совға-салом билан элчилар юбориб турилди”.⁴¹

Демак, келтирилган далил-исботларни ҳисобга олиб айтиш мумкинки, Фарғона ҳам бу даврда Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида бўлгани каби, бир неча мулк эгалигидан иборат майда давлатчалардан ташкил топган ва расмий равишда бир давлатга бирлашган эди. Бу Полона (Лона) эди.⁴²

Балки ана шундай мулк эгалигидан бири Хитой солномаларида тилга олинган Мими(?) ва Чжежжиба мулклари бўлса керак, деб ўйлаймиз. Бу мулкларни айрим тадқиқотчилар Фарғона худудида жойлашган, деб қарайдилар.⁴³ Мими(?) ва Чжежжиба каби мулкларни бирон географик жой билан боғлаш мунозарали бўлиб қолмоқда.

³⁹ Хитой ёзма манбаларида Фарғона бир неча номлар билан келтирилган. Та Юань, Лона, Полона, Бохань, Нинъюань, Фейхан, Боханьна, Ба-хэ-на ва б. Лекин Хитой пойтахтидан буларгача бўлган оралик масофа бир хил эмас. Бу эҳтимол масофалар нотўғри берилганини ёки юқорида келтирилган Та Юань, Полона ёки Бохань водийнинг турли жойларида (албатта турли тарихий даврларда) ўрнашган бўлиши керак (Gorbunova N.G. The culture of ancient Ferghana VI century B.C. - VI century A.D. British archeological Reports. International series 281. Oxford. 1986, p. 66; қўшимча маълумот сифатида қаранг: Herrman A. An historical atlas of China. Edinburgh. 1966, 10, 11, 26, 27).

⁴⁰ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. С. 64; Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. - VII в.н.э. (Историко-географический обзор по древнекитайским источникам. Москва). 1989. С. 110.

⁴¹ Бичурин Н.Я (Иакинф). Келтирилган асар. С. 260.

⁴² Бу жараён ўрта Осиёнинг бошқа худудларида ҳам кузатилади. Хусусан, Чочда Ўта, Сўғдадан ҳам кўп ер эгалиги бўлган (Бичурин Н.Я. Келтирилган асар, С.186). Водийга унча узоқ бўлмаган Шарқий Туркистонда ҳам VII асрнинг I-чорагида бир неча майда мустақил давлатчалар фаолият кўрсатган (А.Г. Малявкин. История Восточного Туркестана в VII-X вв.// Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Москва. 1988. С.305).

⁴³ Магдальштам А.М. О сложении таджикской народности в Среднеазиатском междуречье // СА. 1954. XX. С. 77-78; Б.Х. Матбобоевнинг илмий изланишларининг хулосаларига кўра, Фарғона водийсида илк ўрта асрларда камида 7 та ер эгалиги (мулк эгалиги) мавжуд бўлган.

Бироқ ушбу фикрни ҳамма ҳам қўллаб-қувватламайди, балки бошқа фикрлар ҳам мавжуд. А. М. Мандельштам ўзининг бир ишида Чжечжиба Жанубий Фарғонада, Мими Уструшонада бўлган деб айтган эди. Яна бир ишида у Мимини Жанубий Фарғона билан боғлайди.⁴⁴ Ю.А. Заднепровский бўлса, Мими Олой воҳасининг Даравутқўрғон деган жойи билан боғлиқдир, деб қарайди.⁴⁵ Бизнингча ҳам, Мими Жанубий Фарғонада жойлашган бўлиши керак. Чунки манбаларга кўра, Мимидан 620 ли ғарбда Сиваньгинь (Самарқанд) жойлашган бўлиши керак.⁴⁶ Хитой ўлчов бирликлари бўйича, Вэй давридаги 2 ли 1 км.га тўғри келади. Агар шундай бўлса, Мими билан Сиваньгинь ўртасидаги оралиқ масофа 300 км.дан ортиқроқ бўлгани англашилади. Ҳар қалай, ушбу географик ҳисоб-китоб Мимининг Фарғона водийси худудида бўлганини кўрсатмоқда.⁴⁷

Яна бир масала: V-VI асрлардаги Фарғона билан айнан шу даврдаги эфталитлар муносабатлари тўғрисида бирор аниқ маълумот йўқ. Лекин Б.А. Литвинскийнинг манбаларни чуқур ўрганиш орқали билдирган жиддий хулосасига кўра, эфталитларнинг бир қисми (хусусан, “қизил хионлар”) Фарғонада яшаган.⁴⁸ Лекин эфталитларнинг Фарғонада яшаганлигига шубҳа билан қаровчилар ҳам бор. Жумладан, С.Б. Баратов яқинда эълон қилган мақоласида Фарғонани эфталитлар билан боғлаш мумкин бўлган далилларга рад жавоби беришга уринган. Мақолада келтирилган фикрлар таҳлилига тўхталиб ўтирмай, фақат бир маълумотга эътиборни қаратамиз. Яъни муаллиф, Фарғона эфталитларга фақат номигагина бўйсунган, шунинг учун уларнинг Фарғонада бўлиши шарт эмасди, деган фикрни илгари сурган.⁴⁹ Бундай мулоҳаза юритиш учун С.Б.Баратов Фарғона худудида шу вақтгача бирорта ҳам сосонийлар тангаси чиқмаганини

⁴⁴ Дьяконов М.М., Мандельштам А.М. Средняя Азия в III-V вв. С. 346.

⁴⁵ Заднепровский Ю.А. Рецензия: Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии II в. до н.э. - VIII в. н.э. (Историко-археологический обзор по древнекитайским источникам). Москва. 1989 // Восток. 1991. № 3. С. 155-159).

⁴⁶ Бичурин Н.Я. (Иакинф), кўрсатилган асар. С. 260.

⁴⁷ Шунга яқин фикрни Л. М. Сверчков эълон этди. Унинг фикрига кўра, водийнинг шимолий, шимоли-ғарбий томонида Полона(пойтахти Гуйшань), жануби-ғарбида Чжечжиба (пойтахти Чжечжиба) ва Мими Зоминсу воҳасида(пойтахти Мими) жойлашган (Сверчков Л.М., 2003. С.71). Яна Мими ва Чжечжиба ҳақида қаранг: Малявкин А.Г. Танские хроники о государстве Центральной Азии. С. 269.

⁴⁸ Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы... С. 55-56.

⁴⁹ Баратов С.Р. К вопросу об эфталитах в Ферганской долине // ИМКУ. 1997. Вып. 28. С. 96.

асос қилиб кўрсатади. Аммо 1998 йили Кува шаҳри харобалари ўрнида олиб борилган археологик қидирув ишлари бу фикрни йўққа чиқарди. Чунки Кувада биринчи қазишмадаги қидирув-кузатув ишлар жараёнида топилган илк ўрта асрларга оид тангалар хазинаси ичида сосонийлар драхмаси борлиги аниқланди.⁵⁰ Демак, эфталитларнинг водийда бўлганлиги ҳақидаги фикрни тасдиқловчи яна бир ашёвий далил аниқланди. Энди VII-VIII асрлардаги Фарғона масаласига келсак, бу давр учун айрим манбалар мавжуд. Айниқса, биз келтириб ўтган Хитой манбаларида муҳим маълумотлар учрайди. Уларда Фарғонанинг сиёсий тарихи, моддий маданият ашёлари, урф-одатлари тўғрисида қисқа маълумотлар бор. Айниқса, “Бейшу” (97-боб), “Таншу” (221-боб) каби йилномаларда анча-мунча маълумотлар келтирилади. “Бейшу” йилномасида хабар берилишича, VII аср бошларида Фарғона ҳукмдори Чжаову ёки Жабғу унвонига эга бўлган. Мана шу манбада Бохань (Фарғона) тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтирилади: “Ҳукмдор Чжаову дейилади, исми Алици. қароргоҳ чор атрофининг узунлиги 4 ли, жанговар аскарлар сони бир неча минг. Ҳукмдор олтиндан ясалган қўй кўринишидаги тахтда ўтиради. Унинг хотини бошига тилла тож тақиб юради. Симоб, олтин ва темир кўп. Шарқдан то Кошғаргача 1000 ли, ғарбдан Суйдуйшангача 500 ли”.⁵¹

VIII аср бошларидаги манбалар янада қуйидагича аниқроқ хабарни берадилар: “Ши (Тошкент воҳаси)дан 1000 ли дан мўлроқ жануби-шарқ томонда атрофлари тоғлар билан ўралган Ханьбу деган жой бор. Тупроғи унумдор. От ва қўй кўп, 1000 ли ғарбда Дулисэни (яъни Уструшона), шарқ томонидан Йэйэ (Сирдарё) дарёси оқиб ўтади. Бу дарё сувларининг бошланиши шимол томондаги тоғлардадир. Суви лойқа, шимолдан ғарбга оқади ҳамда гиёҳсиз ва сувсиз чўлга кетади”.⁵² Ханьбу қаерда жойлашгани анча вақт номаълум бўлиб қолди. Лекин кўп белгилари билан парчада берилган таъриф водийга ўхшаб кетади. Ҳақиқатан ҳам, бу парчада Фарғона водийси ва унинг жон озиғи бўлган Сирдарёга таъриф берилган экан. Сабаб, Н.Я.Бичуриндан кейинги Хитой солномалари таржимони ва изоҳлар тузувчиси А.Г.Малявкин бу жойни Ханьбу ўрнига Пэйхань (Фарғона) деб ўйирган, яъни икки манбада Пэйхань—Фарғона давлати тилга олинади.⁵³

⁵⁰ Shirinov T.Sh., Matboboev B.Kh., Ivanov G.P. Kubo city in Akhmad al-Fargonis epoch. Tashkent, p. 80, fig. 32.

⁵¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Келтирилган асар. С. 274.

⁵² Бичурин Н.Я. (Иакинф). 5-ша асар. С. 314-315.

⁵³ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989. С. 83, 272, коммент. 646.

Яна бир манба “Таншу” йилномасида Фарғона биринчи марта “Нинъюань” номи билан учрайди ва олдинги хабарни тўлдиради. Водийда ушбу даврда шаҳар маданияти ривожланганини кўрсатади. “Нинъюань” — бу “Боханьна”, яна бир номи “Бохань” дир. Юань-вэй сулоласи даврида “Полона” деб аталган. Пойтахтдан 8000 ли масофада жойлашган. Ҳоким қароргоҳи Чженьчжу (Сирдарё — муаллиф.) дарёси шимолидаги Сигянь шаҳридадир. Олтита катта ва 100 га яқин майда шаҳарлари бор”,⁵⁴

VII–VIII асрлар Фарғона тарихида ўз озодлиги учун хитойликларга, тибетликларга, арабларга қарши курашлар даври ҳам ҳисобланади. Энди тарих саҳнасида турклар давлати пайдо бўлди. Яъни VI аср ўрталарида Олтойнинг туркий қабилалари ва теле қабиласи бирлашдилар ҳамда 552 йили Турк хоқонлиги (552–745) ташкил топди. Лекин ўзаро ички ихтилофлар натижасидаги урушлар оқибатида хоқонлик иккига (ғарбий ва шарқий қисмларга) бўлиниб кетди. Ғарбий хоқонлик таркибига Ўрта Осиё ҳам кирган эди.⁵⁵ Ўрта Осиёда бир-бирларидан заиф бўлган майда ер эгалиklarини забт этиш Турк хоқонлигига қийинчиликлар туғдирмади. Фарғона ҳам унчалик қийинчиликларсиз турклар қўли остига ўтди. “Чженьгуань ҳукмронлиги даврида — 627–649 йилларда ҳоким Киби ғарбий турк хоқони Ганьмохэду томонидан ўлдирилди. Ашина Шуни (Ашина Шени) ундан шаҳарни тортиб олди. (Ашина) Шунининг ўлимидан сўнг унинг ўғли Йебожчи тахтга ўтирди. Кибининг қариндоши Аляошень ҳам ҳоким бўлди. У Хуминь шаҳрида, Йебожчи бўлса Гйесай шаҳрида яшади”.⁵⁶ Шундай қилиб, VI асрнинг 40-йилларида Шимолий Фарғонада турклар сулоласи (Йебожчи), жанубий қисмида эса маҳаллий сулоланинг вакили (Аляошень) ҳокимияти сақланиб қолган эди. Шимолий қисмининг пойтахти эса, бир маълумотга кўра, Гйесай, бошқа маълумотга кўра, Сигянь (Сицзянь) бўлган эди. Биринчиси Косон (Муғтепа) билан,⁵⁷ иккинчиси Аҳсикет билан боғланади. Ҳар иккаласини қиёслаб боғлаш ҳам устун томонларга, ҳам камчиликларга эга. Чунки бу шаҳарлар турли манбаларда бир вақтнинг ўзида пойтахт бўлган, дейилади. қай бири тўғрилиги номаълум.⁵⁸ Аляошень яшаган Хуминь шаҳри

⁵⁴ Бичурин Н.Я. (Иакинф). ўша асар. С. 319.

⁵⁵ Бернштам А.Н., Заднепровский Ю.А. Западно-Тюркский Каганат // Очерки истории СССР. Москва. 1958. С. 380.

⁵⁶ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Келтирилган асар. С. 319.

⁵⁷ Бу тўғрида бошқа фикрлар ҳам бор: Матбобоев Б. Фарғонанинг қадимий шаҳарлари жойлашган ўрни муаммолари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1995. №9. 77–82 бетлар.

⁵⁸ Қаранг: Бартольд В.В. Статъи из энциклопедии ислама // Соч. Том. III. Москва. 1965. С. 529.

тўғрисида ҳеч нарса маълум эмас. Аммо сўнги пайтда Хуминь билан боғлиқ қизиқарли тахминлар пайдо бўлмоқда. Бу тахминларга кўра, бу шаҳар кўҳна Қува шаҳри харобалари билан боғланиши мумкин.⁵⁹ Ҳақиқатан ҳам, Қува ўз майдони, маданий қатламлари қалинлиги ва даври билан Хуминь деб тан олиниши мумкин бўлган катта ёдгорликдир.⁶⁰

Манбалардан ва археологик материаллардан маълум бўлишича, ўрганилаётган даврда водийда турк этносининг роли ва салмоғи кучая борди. Айниқса, бу таъсир Фарғона водийсининг шимол томонида яққол сезилади. Водийнинг шимолий қисмида турклар масаласини илк бор А.Н.Бернштам,⁶¹ сўнгра Ю.А.Заднепровский кун тартибига қўйганлар.⁶² Бу қисман антропологик материалларга кўра ҳам тасдиқланмоқда. Антропологик материаллар туркий тилли элатларнинг Фарғона орқали ҳаракати йўналишини у ёки бу даражада кўрсатиб беради. Чунончи, антрополог олим Т.К.Хожайовнинг фикрига кўра, улар Шимолий Фарғонага, кейин Уструшонога, сўнгра Самарқандга келиб ҳаракат қилганлар.⁶³ Бунга қўшимча сифатида ўрганилаётган ҳудуддан юқорида қайд этилган кўҳна турк ёзувлари намуналарини келтириш мумкин. Айрим фикрларга кўра, ушбу ҳудудда туркий қавмлар Ашина Шуни билан бирга келган турклардан ҳам олдин истиқомат қилган бўлсалар керак.⁶⁴ Яна шуни айтиш мумкинки, айти шу вақтда бу ҳудудда маҳаллий ва келгинди аҳолининг аралашиб кетиш жараёни бошқа ерлардагидан тезроқ бўлган бўлиши керак. Туркийлар водий шимолида эҳтимол кўпроқ ёки уларнинг қўли баланд эди, деб айтиш мумкин. Шунинг учун

⁵⁹ Ширинов Т.Ш., Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П. Аҳмад ал-Фарғоний даврида Кубо шаҳри. Тошкент. 1998. 28-бет.

⁶⁰ А.Н.Бернштам Хуминни Жанубий Фарғонадаги Мик Пошо ёдгорлиги билан боғлайди (Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая // МИА. 1952. № 26. С. 114). Яна бир фикрга кўра, Хуминь шаҳри ҳозирги Хўжанд шаҳри бўлса керак (Fuchs W. Huei - chao's dilgereise durch Nordwest Indien und Zentral Asien um 726 // Sitzungsberichte d. Preussichen Akademie d. Wissenschaften. 1938. XXX).

⁶¹ Бернштам А.Н. Келтирилган асар. С. 230-232.

⁶² Заднепровский Ю.А. Археологические памятники южных районов Ошсой области (середина I тыс. до н.э. - середина I тыс. н.э.) Фрунзе. 1960. С. 62-68.

⁶³ Ходжайов Т.К., Ходжайова Г.К. Динамика монголоидных элементов как показатель этногенетических взаимоотношений историко-культурных областей Средней Азии // ТД «Средняя Азия и мировая цивилизация». Ташкент. 1992; Яна: Ходжайов Т.К. Ўрта Осиёда мўғулий ирқ // Фан ва турмуш. 1991. № 6. 22-23 бетлар.

⁶⁴ Асқаров А., Ахмедов Б. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи (дастлабки мулоҳазалар) // Ўзбекистон овози. 1994. 20 январь.

бўлса керак, юқорида айтганимиздек, Хитой манбалари Фарғона водийсининг шимолида ғарбий турклар (Йебожчи ҳокимлиги) хукмронлиги ҳақида ёзадилар.

VII-VIII асрларда Фарғона билан қўшни Чоч ва жануби-ғарб томондаги ўлкалар (Уструшона, Сўғд, Тохаристон)нинг савдо-иқтисодий ва маданий алоқалари кучая боради. Фарғона ушбу ҳудудлар билан Шарқий Туркистон ҳамда Хитой ўртасидаги боғловчи кўприк вазифасини бажарарди. Чочнинг водийга таъсири кучая борди. Бу ҳодиса Сўғд билан алоқаларда ҳам кузатилади. Айниқса, “Сўғд колонизацияси” даврининг иккинчи босқичида яққол кузатилади.⁶⁵ Эҳтимол, Фарғонада VII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан оссуарий (остадон)ларнинг пайдо бўлиши айнан шу жараён билан боғлиқдир.⁶⁶ Айрим сопол идишлар, айниқса, ёғлоғилар, кўзалар Сўғддаги ана шундай идиш намуналаридан кам фарқ қилади. (Кофирқалъа, Толибарзу, Панжикент, Афросиёб материалларига қаранг).

Ёзма манбалар ва археологик материлларга кўра, VII– VIII асрлар ҳам Фарғона тарихида жанжал-суронли даврлар бўлди. Бу аҳвол моддий маданият ашёларида ҳам ўз аксини топган эди. Жумладан, булар қаторига ўша машҳур қизил ангобли сополларнинг йўқола бориши, идишларнинг (уларнинг шакли, деворларининг) дағаллашуви (кўполлашуви), айрим металлдан ясалган идишларга тақлид сифатида сопол идишлар ясашиши ва шунга ўхшашлар киради. Фарғонанинг VII–VIII асрлардаги ёдгорликларини бирор этник гуруҳ билан боғлаш ҳозирча ҳал этилгани йўқ. Бу ҳақдаги ҳар қандай уриниш учун ҳали материаллар етарли эмас. Аммо водийдаги (айниқса, шимолий қисмидаги) айрим ёдгорликларни, кўпгина белгиларига асосан, бирон гуруҳга кўшиш учун етарли асослар пайдо бўлмақда. Бу далиллар Ўрта Осиёнинг икки дарё оралиғида яшаб келган ёки маҳаллий аҳоли билан аралашиб кетган турклар таъсирида пайдо бўлган ёдгорликлардир. Айниқса, Баландтепа, Мунчоқтепа (Поп тумани) ва Кўктош археологик комплексларини ўша кўҳна

⁶⁵ Бернштам А.Н. Согдийская колонизация Семиречья // Краткие сообщения института истории материальной культуры. 1940. Вып. VI. С. 41-42.

⁶⁶ Матбабаев Б.Х. Оссуарии Ферганы // ОНУ. 1993. № 2. С. 43-47.

турклардан бизгача етиб келган ёдгорликлар деб қараш мумкин.⁶⁷ Бундай фикрга келишимизга қуйидаги асослар бор.

1. Хитой манбаларида ёритилган воқеа, ҳодисаларнинг хронологик ва ҳудудий жиҳатдан Фарғонага тўғри келиши.

2. Турк этноси билан боғлиқ белгиларнинг илк ўрта асрлардаги Фарғона маданияти шаклланишида иштирок этиши. Бунга биринчи навбатда туркий-рун ёзувлари ва танга—чақалари киради. Мунчоқтепа мазоридан топилган тангалар хазинаси, Қувасой мазоридаги тангаларда “хоқон” деган ёзув бор.⁶⁸ 1998 йили Қувада топилган тангалар хазинаси орасида ҳам, дастлабки маълумотларга кўра, турк тангалари анчагина. Яна туркий қавмлар билан боғлиқ дафн маросимлари излари ҳам аниқланган. Чунончи, водийда иккита мурдаларни куйдириб кўмиш жойи ва иккита марҳум билан бирга отни қўшиб кўмиш одатлари аниқланган.⁶⁹ Фарғонадаги турклар билан боғлиқ урф-одатлардан хабар берувчи яна бир ашёвий далил — бу тош ҳайкаллар ва балбаллардир. Фарғона водийсида ритуал тош ҳайкаллар Ўш ва Жалолобод вилоятларида аниқланган, яъни Гулчадан иккита, Толдуқсудан ва Қизилжардан биттадан тош ҳайкал топилган.⁷⁰ Улар Еттисув, Тянь-Шань ва Жанубий Сибирдаги ана шундай тош ҳайкаллардан фарқ қилмайди. Булар барчаси Фарғона

⁶⁷ Кейинги йилларда туркий халқлар тарихини археологик материаллар билан боғлаб ўрганишда маълум натижаларга эришилди. Бу соҳада бир гуруҳ олимлар (А.А. Асқаров, Қозоғистонлик К.М. Байпаков ва б) мил. авв. II-I минг йилларга оид Андроново маданияти аҳолиси туркий тилли бўлган, деб ҳисоблайдилар (А.Асқаров. Об исконной родине расселения древних тюрков. ИМКУ. Вып.32. Ташкент. 2001. С.71). Бошқа бир гуруҳ олимлар Турк Хоқонлиги даври тил хусусиятларидан келиб чиқиб туркийлар маданиятининг шаклланишида Енисей дарёсининг юқори ва ўрта оқимларида ўрганилган Таштик (мил. авв. I - милондинг V асрлари) ва Шурмак (мил. авв. II – милондинг V асрлари) ва Қозоғистондаги Жетису (мил. авв. II – милондинг V асрлари) археологик комплексларини боғламоқдалар (И.Л. Кызласов. Материалы к ранней истории тюрков // Российская археология. 1999. №4. С.99; К.М. Байпаков, Д.А. Воякин. Тенденции и перспективы развития археология Казахстана // Известия НАН республики Казахстан. 1(247). Алматы. 2005. С.6

⁶⁸ Баратова Л.С., Матбабаев Б.Х. Монетные находки из уникального могильника Мунчактепа // Фергана в древности и средневековье. Самарканд. 1994. С. 34-37.

⁶⁹ Матбабаев Б.Х., Иванов Г.П. Находки погребений с трупосожжением и конем в Фергане // ОНУ. 1997. № 5. С. 72-75.

⁷⁰ Заднепровский Ю.А. Археологические памятники южных районов Ошской области. С. 65-66; Заднепровский Ю.А. Основные этапы истории культуры южного Кыргызстана в свете новых данных (1976-1984) // Древний и средневековый Кыргызстан. Бишкек. 1996. С. 28.

водийсида кўҳна туркий қабилалар бу пайтларда муқим яшаганликларини кўрсатади.⁷¹

VII–VIII асрларда Ўрта Осиёда (хусусан, Фарғонада ҳам) феодал муносабатлар шаклланиб ривожлана бораётган эди. Бундан бир оз олдинроқ (VI–VII асрлар) Фарғона туркий давлатлар таъсир доирасига тортилганди. Бироқ туркий қавмлар ҳукмронлиги (ғарбий Турк хоқонлиги) Фарғонада беқарор, заифроқ эди. Буни сезган Хитойнинг Тань сулоласи императорлари Фарғона водийсини бир неча марта бўйсундирмоқчи бўлдилар. Масалан, VIII асрда Фарғонани Тань сулоласи икки марта бўйсундирган, аммо фарғоналикларнинг Тань сулоласига қаршилиги давом этаверди. Бир манбада, хусусан, Гуо Юань-чжен (VII аср охири– VIII аср бошларида Хитойнинг йирик давлат арбоби бўлган эди) биографиясида келтирилишича, фарғоналиклар хитойларга қарши тибетликлар ва ғарбий турклар билан иттифоқ тузганлар. Бу воқеа, А.М.Мандельштамнинг фикрича, 696 ва 703 йиллар оралиғида рўй берган бўлиши керак.⁷²

Сурункали курашлар оқибатида Фарғона VII–VIII асрларда нисбатан мустақилликка эришади. Ёзма манбаларнинг хабар беришича, Фарғона ҳукмдори “ихшид” деган ном билан юритилган. Ихшид асосан, Фарғона ҳукмдорлари учун қўлланилган унвон бўлган ва водийда бир неча ихшидлар ҳукм сургани маълум. Шарқшунос Г. Бобоёров айрим манбаларда берган маълумотларига таяниб, бизга билдирган фикрига кўра, Фарғона ихшидлари туркий қавмлардан бўлганлар. Яна “тутуқ” унвони ҳам бўлган. Бу унвон “ҳарбий маъмурият бошлиғи” маъносини ифодалаган.⁷³ Фарғона подшоси (малик) VIII аср бошларида маҳаллий сулола вакили Ат-Тар ёки Алатар (хитойча Аллода) эди.⁷⁴ Демак, бу даврда водийда подшолик бўлган, бунинг тасдиғи сифатида Муғ тоғи ҳужжатларида “Фарғона малиги” терминининг бир неча марта учрашини келтириш мумкин.⁷⁵ Яна В.А. Лившиц маълумотларига кўра, Самарқанддаги музейда сақланаётган танга-чақаларда ҳам “Фарғона малиги” (подшоси) ёзуви

⁷¹ Заднепровский Ю.А. Тюрки в Фергане (по археологическим данным) // Новое о древнем и средневековом Кыргызстане. Вып. 2. Бишкек. 1999. С. 77-79.

⁷² Мандельштам А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и Припамирских областей с древнейших времен до X в. н.э. // Тр. Инс. Истории, археологии и этнография АН Тадж. ССР. Том. LIII. 1957. Душанбе. С. 140.

⁷³ Лившиц В.А. Юридические документы и письма. Чтения, перевод... С. 51-85; Древнетюркский словарь... С. 593.

⁷⁴ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. Москва, 1970. С. 255, 285.

⁷⁵ Лившиц В.А. Юридические документы и письма. Чтения, перевод... С.84-85.

аниқланган. Танга муаллифининг фикрича, бу тангалар V–VI асрлар билан белгиланади.⁷⁶

VIII асрнинг биринчи чорагидан эътиборан, Фарғона аҳолиси араб босқинига қарши кураш бошлайди. Айнан шу вақтда араблар билан фарғоналиклар ўртасида дастлабки (вақтинчалик) сулҳ тузилади. Бу сулҳ шартларига кўра, Фарғона арабларга ҳар йили 600 кг. дан зиёдроқ кумуш ва бир-икки минг қул етказиб беришлари керак эди.⁷⁷ Яна манбаларнинг хабар беришича, 720 ва ундан кейинги йиллари Фарғонани туркий қавмлардан бўлган Арслон Тархон (Хитой манбаларида Асилань Даганьчжу, тўлиқ исми Арслон Эл Тирғуқ Алп Бургчон Алп Тархон бек) бошқарган.⁷⁸ Аммо Арслон Тархоннинг Фарғонада ҳукмронлиги ҳам тинч кечмади. Араб тарихчиси ат-Табарийнинг (839–923) хабар беришича, халифаликнинг Хуросондаги ноиб Наср ибн Саййор (738–748) Шош (Тошкент)да ўз ғанимларини енгиб, битим туздан кейин 738–739 йиллари Фарғона томон юриш бошлайди. Бу босқинчилик юриши пайтида араб лашкарбошиси катта қийинчиликларга дуч келади. Тарихий манбаларнинг шоҳидлик беришича, Кубо шаҳри аҳолиси уларга кескин қаршилиқ кўрсатди. Ҳатто куболиклар, босқинчилар қўлига тушмасин, деб озиқ-овқатларни яшириб, ем-хашакни ёқиб юборадилар.⁷⁹

Шунга қарамай, Фарғона тахтининг вориси ва Наср ибн Саййор кўшинлари ўртасида Кубо шаҳрига яқин жойларда бир неча марта тўқнашув бўлади. Толиққан фарғоналикларга сулҳ таклиф этилади. Фарғонага Муҳаммад ибн Холид ал-Аздий ноиб этиб тайинланади. Аммо фарғоналиклар арабларга нисбатан “қайсар” сиёсатини давом эттиравердилар ва бу қаршилиқ 100 йилдан ортиқ давом этади. Халифа Мансур (754–775) даврида Фарғона ҳукмдори ҳатто Кошгарда яшаб, арабларга ўлпон тўлаб турган бўлса-да, арабларнинг асосий талабини — ислом динини қабул қилишни рад этдилар.

Халифа Маҳди (775–785) даврида Косонда (ҳозирги Косонсой) вақтинча паноҳ топган Фарғона ҳукмдори арабларнинг Аҳмад ибн Асад бошчилигидаги кўшинлари тазйиқи билан босқинчилар бошқарувини номигагина тан олади. Бироқ бу ҳали Фарғона араблар қўли остига ўтди, дегани эмас эди. Чунки халифа Хорун-ар-Рашид

⁷⁶ Лившиц В.А. Письменность древней Ферганы (?) // Народы Азии и Африки. 1968, № 6. С. 230.

⁷⁷ Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. С. 264, 275-287.

⁷⁸ Смирнова И.О. Очерки из истории Согда. С. 285

⁷⁹ История ат-Табари. Ташкент. 1987. С. 269-270.

(786–809) даврида араблар Фарғонага янгидан юриш қиладилар.⁸⁰ Бундай тўс-тўполонли давр водийда анчагача давом этди. IX–X асрлар эса Фарғона тарихида анча қоронғу ва мужмал давр ҳисобланади.

Хуллас, туркий-рун ёзувлари Фарғонадаги туркий тилли халқлар фойдаланиши, яъни ёзиши ва ўқиши учун мўлжалланган эди. Албатта, сопол ва бошқа жисмлар сиртига бу ёзув намунасининг битилиши мазкур ёзувнинг мукамал бўлганидан, унинг кенг омма томонидан қўлланганидан далолат беради. Шу жиҳатдан бўлса керак, туркий-рун ёзувлари айнан турк ҳукмдорлари қўли остида бўлган ҳудудлардан, хусусан, Фарғона водийсидан кўпроқ топилди. Бу ҳодиса водийда туркий тилли аҳолининг илк ўрта асрлардаги салмоғи ва салоҳиятини, Ўрта Осиё халқлари орасида тутган ўрнини, маданий ҳолатини кўрсатади.

⁸⁰ Бу воқеалар ҳақида батафсил қаранг: Бернштам А.Н. Древняя Фергана. Ташкент. 1951

ХУЛОСА

Биз Ўзбекистон ҳудудидан кейинги йилларда топилган туркий-рун ёзувлари тўғрисида ўз қарашларимизни илгари сурдик. Бизнинг дешифровкамиз мукамал, деган фикрни илгари суриш ниятидан узоқмиз. Келгусида айнан Ўзбекистон ҳудудидан топилган туркий-рун ёзувлари юзасидан ишлар давом этади. Айниқса, мазкур ёзувларнинг палеографик хусусиятлари юзасидан фикрлар айтилиши керак. Қолаверса, Ўзбекистон ҳудудидан топилган туркий-рун ёзувлари Иссиқ ёзувига, Исфара ёзувига ва Дашти Новур ҳамда Ўзбекистондан топилган ва ҳозирча “номаълум” бўлган бошқа ёзувларга қиёсланган ҳолда ўрганилиши лозим. Таниқли турколог И. Кизласов жиддий фикрни ўртага ташлади. Унинг қарашлари асосида айнан Ўзбекистон ҳудудидан топилган туркий-рун ёзувининг пайдо бўлиш ва шаклланиш тарихини қайта кўриб чиқадиган пайт етди. Мазкур ёзувлар фақат маданият тарихи учунгина эмас, балки қадим юртимизнинг ижтимоий-сиёсий тарихи учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айни пайтда биз бу ёзувлар этник тарих учун ҳам муҳим аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз.

Умуман, умумтуркологияда қадимги туркий-рун ёзувларининг янги, фундаментал нашрини амалга оширадиган пайт келди. Буддавийлик ва монийлик қадимги туркий матнлари ҳам эътибордан четда қолмаслиги лозим.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрнида.....	3
Туркий-рун ёзувлари тарихига бир назар.....	7
Кўҳна Кува битиглари.....	16
Туркий қавмлар тамгалари.....	20
Фарғона водийсининг туркий ёзувлари.....	26
Яна бир Кува битиги.....	31
Кўҳна сағанадан топилган туркий ёзув.....	36
Лумбитепа ёзуви.....	39
Бойсун ёзуви.....	39
Иссиқ ёзуви.....	40
Баъзи туркий-рун ёзувларининг ўқилиши хусусида.....	45
Илк ўрта асрлардаги (V–VIII)	
Фарғонанинг сиёсий тарихига чизгилар.....	53
Хулоса.....	65

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
“Ўзбек филологияси” факультети Илмий кенгаши томонидан нашрга
тавсия этилган.

Насимхон Раҳмонов, Боқижон Матбобоев

**Ўзбекистоннинг
кўҳна туркий-рун ёзувлари**

Муҳаррир *М. Содиқова*
Бадий муҳаррир *А. Турсунов*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*

Нашриёт рақами: М-402
Босишга 30.11.2006 йилда рухсат этилди
Бичими 60x84 1/16. Шартли б.т. 4,0. Ҳисоб-нашриёт т. 4,5.
Адади 1000 нусха. Буюртма № *208*

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти:
1700047, Тошкент, академик Яҳё Фуломов кўчаси, 70-уй.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
босмахонасида босилди.
700033, Тошкент шаҳри, Х. Сулайманов кўчаси, 33.